

Zaključci i opšta razmatranja

I ZAKLJUČCI

Na kraju prvog dela izneti su, u najkraćim crtama, opšte stanje i uslovi u kojima su se nalazile i pod kojima su deystvovalе naše jedinice do obrazovanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. I pored povoljnih uslova koje je pružala velika oslobođena teritorija, kratak vremenski period koji je prethodio neprijateljskoj ofanzivi nije bio dovoljan da se postignu krupniji rezultati u izgradnji i osposobljavanju starešinskog kadra i jedinica u celini. Zbog toga su jedinice NOVJ ušle u presudni period narodnooslobodilačkog rata i revolucije približno u onakvom stanju u kojem su se nalazile do uključivanja u divizije i korpuse.

Takvo stanje, u celini nepovoljno, uvećano je i mnoštvom posebnih teškoća, koje su se početkom ofanzive nametnule i u toku neprijateljskih deystava progresivno povećavale. Navedimo neke od njih, koje su presudno uticale na organizovanje i izvođenje borbenih deystava i rezultate koji su u njima postizani.

Neprijatelj je u tim operacijama angažovao jake i specijalno opremljene trupe za borbu u takvim uslovima.

Jedinice NOVJ zatečene su neprijateljskom ofanzivom u procesu organizacijskog i borbenog učvršćivanja. Sa izuzetkom brigada formiranih u periodu juni-septembar 1942. ostale su ušle u sastav divizija uskoro nakon formiranja. Neke brigade, iako su bile ušle u sastav divizija, ostale su i dalje na svojim, najčešće udaljenim područjima, i deystvovalе su na širim manevarskim prostorijama.

U sastav divizija 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa ušle su uglavnom brigade formirane na regionalnoj osnovi, koje, sa redim izuzecima, nisu bile priviknute na deystva van svojih užih teritorija. Osim toga, jedinice ta dva korpusa bile su zahvaćene neprijateljskom ofanzivom na slobodnu teritoriju, pa zbog toga njihovo znatnije angažovanje i učešće u protivofanzivi nije dolazilo u obzir. Samo 1. 2. i 3. divizija, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, nisu bile zahvaćene ofanzivom. One su deystvovalе na širokoj manevarskoj prostoriji srednje Bosne i Dalmacije.

Naše jedinice i borci bili su pretežno slabo materijalno opremljeni. Izvestan broj jedinica bio je formiran bez dovoljne opreme, naoružanja i municije, ostavljajući da se snabdevaju po meri pre-

duzimanja većih borbenih dejstava, plenom od neprijatelja. Izuzimajući nekoliko manjih skladišta živežnih namirnica, materijalnih rezervi nismo imali.

Početni uspjesi neprijatelja prema slobodnoj teritoriji nametnuli su problem hitne evakuacije ranjenika, a zatim i većeg broja izbeglica. Došlo se do zaključka da je, bez obzira na ogromne teškoće koje su se predviđale i očekivale, jedino rešenje da se svi ranjenici, bolesnici i izbeglice evakušu prema Hercegovini, tj. na pravac predviđenih dejstava Glavne operativne grupe.

Neprijateljska dejstva otpočeta u zapadnim krajevima, u zimskim uslovima, za naše jedinice najnepovoljnijim, i kontinuirano nastavljena u celoj prvoj polovini 1943. postepeno su se pomerala prema istoku. Sve operacije odigrale su se u zahvatu centralne vododelnice, obuhvatajući planinsku zonu dinarskog grebena, od Une zaključno sa moćnim visokoplaninskim masivima Volujka, Maglića, Durmitora i kanjonskih slivova Tare, gornjeg toka Drine, Pive i Sutjeske. To je stvaralo izuzetne teškoće našim slabo opremljenim, nedovoljno naoružanim i hranjenim jedinicama, opterećenim ranjenicima. Izuzetno teški orografski i klimatski uslovi nisu bili ublaženi ni nastupanjem proleća, pošto su se borbe u to vreme vodile na najtežem, visokoplaninskom i krševitom zemljištu Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine.

Neprekidna dejstva neprijatelja i stalan pritisak njegovih sukcesivno pojačavanih nadmoćnijih snaga radi uništenja Glavne operativne grupe, sa jedne strane, i naša protivdejstva da bi se sve teza i složenija situacija savladala i jedinice sa ranjenicima izvukle ispod glavnog neprijateljskog udara i izašle na slobodan manevarski prostor, sa druge strane, karakterišu šestomesečni period operacija i borbi glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske. Takva situacija istakla je u prvi plan taj operativni faktor, kojemu je sve ostalo bilo podređeno. Nikada ranije politički, materijalni, ekonomski i ostali faktori, koji su u našim specifičnim uslovima vođenja rata i revolucije često dobijali prvorazredan značaj prilikom određivanja ciljeva borbenih dejstava i postavljanja zadataka jedinicama, nisu u toj meri bili podređeni tom faktoru.

Isključivo podređena osnovnom zahtevu situacije — da se živa sila i ranjenici izvuku ispod udara, dejstva jedinica Glavne operativne grupe u bitkama na Neretvi i Sutjesci izvođena su, po obimu i karakteristikama, na način koji se umnogome razlikovao od naše dotadašnje taktike i borbene prakse. Kada se ima u vidu naša dotadašnja borbena praksa, opšti stepen dostignutog razvoja naših štabova i jedinica, izuzetno teški, složeni i surovi uslovi pod kojima su borbe vođene i postignuti rezultati, onda se reljefno mogu uočiti naponi, žrtve i zalaganja štabova i jedinica da svoja dejstva prilagode nametnutim uslovima, i da u takvim, sve složenijim i težim situacijama, konačno izvojuju pobjedu.

Kritička obrada i analiza dejstava jedinica Narodnooslobodilačke vojske u toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive, posebno dejstava jedinica Glavne operativne grupe u bitkama na Neretvi i

Sutjesci, omogućiće da se sagledaju i odrede uticaji koje su te bitke izvršile na našu operativno-taktičku i uopšte borbenu praksu; takođe, u vezi s tim, omogućiće da se donesu zaključci i istaknu novi kvaliteti sa kojima su jedinice NOVJ ušle u drugu polovinu rata i revolucije.⁴⁴⁹

Jedinice Glavne operativne grupe izvodile su u tom periodu, po ciljevima i zadacima, raznovrsna dejstva, koja su, po načinu izvođenja, sem opštih, imala i svoja posebna obeležja.

Dejstva 3. udarne divizije, izložena u drugom delu ovog rada, predstavljaju samo deo dejstava Glavne operativne grupe. Kao takva, ona mogu poslužiti za određivanje izvesnih uticaja koje su novi uslovi ratovanja izvršili na način izvođenja borbenih dejstava u okviru te divizije, a samo malim delom i na način izvršenja pojedinih zadataka ostalih jedinica, naročito onih koji su, zbog opšteg značaja za rad celine, imali poseban značaj. U daljem izlaganju, ukratko ćemo se osvrnuti na to kako su se ti uticaji ispoljavali.

1. RUKOVOĐENJE I KOMANDOVANJE

S formiranjem divizija i korpusa izvršeno je dalje stepenovanje jedinica po veličini, što je omogućilo Vrhovnom štabu da smanji broj jedinica — štabova sa kojima je održavao direktnu vezu i time, u izvesnoj meri, olakša komandovanje i rukovođenje neposredno potčinjenim štabovima. Mada je komandovanje na relaciji Vrhovni štab — neposredno potčinjeni štabovi (glavni štabovi, štabovi korpusa i štabovi divizija pod neposrednom komandom) ostalo i dalje neposredno, novoobrazovani štabovi približili su komandovanje jedinicama. Time je određena nadležnost i odgovornost u sprovođenju odluka, naređenja i direktiva Vrhovnog štaba, što je uticalo na brzinu i efikasnost njihovog izvršavanja na svim teritorijama na kojima su dejstvovala jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Divizije Glavne operativne grupe bile su u direktnoj radio-vezi sa Vrhovnim štabom, koji je neposredno rukovodio njihovim dejstvima, a često sa njima održavao i lični dodir. Mada je radio-veza, zbog velikog broja korespodenata (glavni štabovi, štabovi korpusa, partijska rukovodstva), bila vremenski strogo ograničena, a zbog kvaliteta sredstava veze i planinskih uslova često otežana, pa i prekidana, ipak je ona, delimično, olakšavala intervencije i uticaj Vrhovnog štaba na tok i dejstva divizija, naročito u težim situacijama, kada je brzina saobraćaja bila od velikog značaja. Međutim, za prenošenje dužih naređenja, zapovesti, direktiva, izveštaja i obaveštenja kurirska veza je bila i ostala osnovno sredstvo veze.

⁴⁴⁹ Od posebnog interesa za operativnu veštinu i taktiku naših jedinica, a time i za izvlačenje iskustava iz toga perioda, bila bi, po mom mišljenju, obrada i analiza sledećih dejstava: protivudara kod G. Vakufa, po jedinicama i u celini; dejstva 2. divizije prilikom probijanja i izlaska iz tesnaca Neretve; forsiranje Drine od strane jedinica 1. i 2. divizije; dejstva jedinica pod komandom 1. divizije u pokušaju proboja južno od Foče; dejstva 1. divizije posle razbijanja neprijatelja kod Balinovca i dejstva jedinica 2. divizije (drugog ešelona) prilikom savlađivanja kritične situacije na Zelengori, nakon prelaska Sutjeske.

Premda je kurirska veza, po svojoj organizaciji i načinu održavanja, za naše dotadašnje uslove bila veoma dobro organizovana, sve je manje odgovarala izmenjenim uslovima izvođenja borbenih dejstava, a time i potrebama komandovanja. To se naročito odražavalo na komandovanje u okviru divizija i brigada, koje je bilo zasnovano isključivo na kurirskoj vezi. Dinamične borbe i planinski uslovi tu vrstu veze su još više komplikovali i otežali, što se, u celini, negativno odražavalo na komandovanje jedinicama u sve složenijim uslovima.

Borbena dokumentacija iz tog perioda nosi takođe pečat izmenjenih uslova u komandovanju i načinu dejstava. Iako takvi uslovi nisu pogodovali sistematičnijoj obradi pisanih dokumenata, dinamika borbi i, u vezi s tim, potreba za blagovremeno stizanje do izvršioca imali su uticaja na kratkoću, preciznost i sadržajnost borbenih dokumenata. Bobrena dokumentacija postepeno se izdvajala od ostale (opšte) i zauzimala određeno mesto, ulogu i značaj u rukovođenju borbenim dejstvima.

Na to je pozitivno uticala i reorganizacija Vrhovnog štaba, posebno njegovog operativnog dela, prema kojoj su i korpusi i divizije vršili podelu i nadležnost rada u svojim štabovima. Mada u tom pogledu, zbog izuzetno teških prilika, nije moglo biti mnogo urađeno, ipak je podela rada i operativno-taktička terminologija u dokumentima Vrhovnog štaba uzimana kao obrazac za vođenje dokumentacije u nižim štabovima. Prema naređenjima i uputstvima Vrhovnog štaba, počelo je vođenje operacijskih delovodnih protokola i operacijskih dnevnika, knjiga gubitaka, kao i obrada i dostavljanje relacija za protekla važnija dejstva u okviru divizija. Štabovi brigada dostavljali su divizijama, osim dnevnih i desetodnevnih (ili petnaestodnevnih), izveštaje o proteklim borbama i postignutim rezultatima, kao i pregledne brojnog stanja i naoružanja jedinica. Sličnu borbenu dokumentaciju vodili su i štabovi bataljona, u odnosu na štabove brigada.

Uobičajeno je bilo, naročito kod rukovodilaca, i vođenje ličnih dnevnika, u kojima su svakodnevno beleženi kratki podaci o dejstvima i rezultatima borbi, kao i ostali podaci od interesa za život i rad jedinica.

U celini uzeto, novi uslovi povoljno su uticali na prihvatanje opštih načela za vođenje borbene dokumentacije i izgradnju operativno-taktičke terminologije.

2. OBEZBEĐENJE BORBENIH DEJSTAVA

a) *Obaveštajna služba (obaveštavanje)*

Trupna obaveštajna služba ušla je u ovaj period nedovoljno pripremljena za zadatke koji su joj u novim uslovima pali u deo.

Krajem decembra i početkom januara 1943. na osnovi dotadašnjeg iskustva, počele su se reorganizovati teritorijalne i trupne obaveštajne službe, i bili postavljeni osnovi za sistematsko prikupljanje

nje, sređivanje, proveru, obradu i korišćenje obaveštajnih podataka za potrebe rukovođenja uopšte i komandovanja jedinicama posebno. Međutim, rad na tom složenom pitanju ometen je, u velikoj meri, neprijateljskom ofanzivom.

Mali broj obaveštajnih organa u jedinicama, nedovoljna obučenost i nedostatak iskustva u tom pogledu, nezavršen izbor novog kadra koji je trebalo da raspolaže i posebnim sklonostima za te poslove, imali su za posledicu da je ta služba u jedinicama i štabovima u toku celog tog perioda radila, uglavnom, na stari način, oslanjajući se pretežno na teritorijalnu obaveštajnu službu.

Našavši se u novim, mnogo složenijim uslovima, na smanjenom manevarskom prostoru sa kojega je, pod uticajem neprijateljskih dejstava, izbegao veći broj stanovništva, na planinskim slabije naseljenim teritorijama, na kojima su okupator, i četnici potpuno dezorganizovali, a većinom i uništili teritorijalnu obaveštajnu službu, trupna obaveštajna služba bila je, uveliko, lišena osnovnih izvora obaveštavanja. Zato nije mogla da komandovanju stavlja na raspolaganje podatke potrebne za pripremu i izvođenje operacija i borbenih dejstava uopšte. U toku celog tog perioda, posebno u bitkama na Neretvi i Sutjesci, Vrhovni štab i ostali štabovi nisu imali dovoljno podataka, a ponekad nisu imali nikakvih, o jačini i namerama neprijatelja na pojedinim sektorima, što se negativno odražavalo na pripremu i izvođenje borbenih dejstava.

Mada je obaveštajna služba ponekad propustila da iskoristi postojeće mogućnosti, zbog iznetih teškoća, posebno zbog gustine neprijateljskih snaga na bitačnim prostorijama, nije bila u stanju da se tako brzo prilagodi novim uslovima i zahtevima komandovanja, utoliko pre što nije raspolagala ni minimalnim tehničkim sredstvima.

b) Izviđanje, osmatranje i osiguranje

Visokoplaninsko zemljište, koje inače otežava i ograničava izviđanje, neposredan dodir sa neprijateljem i njegovi duboki borbeni poreci i nedostatak snaga i tehničkih sredstava za javljanje i obaveštavanje, ograničili su mogućnosti izdvajanja i isključili korišćenje većih jedinica na izviđanje na većoj dubini i u pozadini neprijatelja.

Izviđanje i osmatranje neprijatelja i zemljišta u tom periodu vršeno je isključivo u okviru borbenog izviđanja jedinica, kao sastavnog dela pripremanja borbenih dejstava. Način izviđanja ostao je, uglavnom, kao i u prethodnom periodu.

Međutim, velika aktivnost i naizmenično smenjivanje napadnih i odbrambenih borbenih dejstava doveli su do najšire primene prepada i ispada, naročito noću, kada se neprijatelj uglavnom držao prikupljeno i pasivno. Ta dejstva su imala, sem ostalog, i karakter nasilnog izviđanja i davala su dragocene rezultate u pribavljanju podataka o neprijatelju, zemljištu i vremenu.

Borbeno i marševsko osiguranje svodilo se, iz istih razloga, na neposredno obezbeđenje jedinica na najbližim odstojanjima, i to obično manjim delovima.

Međutim, u slučajevima kada nije postojao neposredan borbeni dodir sa neprijateljem, naročito na važnijim otkrivenim pravcima, istureni su jači izviđačko-obezbeđujući delovi prema neprijatelju i na većim odstojanjima.

3. KRETANJE

Način kretanja jedinica ostao je isti, ali je učestalost pokreta u tom periodu dostigla najšire razmere.

Velika nadmoćnost neprijatelja, dejstva njegove avijacije, nedostatak rezervi, te potreba stvaranja ma i privremene, relativne, nadmoćnosti na težištu borbe, zahtevali su hitno prebacivanje jedinica sa jednog pravca na drugi. Pri tome je sposobnost naših jedinica u savlađivanju najtežih zemljišnih i klimatskih uslova i spremnost na dejstva i pod najtežim uslovima dolazila do punog izražaja i skoro redovno imala za posledicu iznenađenje neprijatelja.

Cesti pokreti i dejstva u teškim uslovima snabdevanja i stanovanja (odmora) vanredno su iscrpljivali jedinice, koje su, prilikom izvršavanja dobijenih zadataka, često bile na granicama svojih mogućnosti, ali se to nije moglo izbeći.

4. BORBENA DEJSTVA

a) Pripremanje i rukovođenje borbenim dejstvima

Dinamičnost borbi umnogome je izmenila dotadašnju praksu pri donošenju odluka o načinu izvršenja zadataka. Mađa je i dalje, pri izvršavanju osnovnih, direktivnih naređenja za duže vreme za neki period zadržan kolektivan način rada pri donošenju odluka, potreba hitnosti u izvršavanju zadataka nametala je i potrebu skraćivanja vremena za njihovo donošenje. Komandanti i politički komesari, kao najodgovornija lica u štabovima, bili su neprekidno u toku situacije. Oni su stalno razmatrali mogućnosti njenog daljeg razvoja, planirali i pripremali protivdejstva i često donosili odgovarajuće odluke i mere za njihovo izvršenje, bez dužih konsultovanja ostalih članova štaba. Naše skromne snage i sredstva to su umnogome olakšavale i dozvoljavale. Pri tome, borbena praksa sve više je nametala podelu rada ta dva lica: komandant se, u saradnji sa načelnikom štaba, sve više orijentisao na pripremanje, organizovanje i rukovođenje izvođenjem borbenih dejstava, a politički komesar na političku problematiku. Takva orijentacija, kao odnos objektivne nužnosti, nije smetala obojici da u osnovi budu dobro upoznati sa svim pitanjima iz života, rada i borbenih dejstava jedinica. Štabovi i komande naših jedinica ostali su i u novim, izuzetno složenim uslovima i načinima borbe čvrsti kolektivi, u kojima su dužnosti i odgovornosti pojedinačno i u celini bili razvijeni do najvećeg stepena.

Rukovođenje borbenim dejstvima, koja su se u planinskim uslovima izvodila na širokom frontu, bilo je u okviru divizije moguće jedino na težištu, gde se štab divizije redovno i nalazio. U okviru

brigada, a naročito bataljona, obostrana dejstva pretežno su bila kanalisana u zahvatu retkih komunikacija, obično staza, planinskih grebena i presedlina, prelaza i tesnaca, na tokovima kanjonskih reka, na kojima su bile grupisane glavne snage i sredstva obeju strana. To je imalo za posledicu da su, u zahvatu tih topografsko-taktičkih linija i tačaka, razdvojenih teško prohodnim zemljištem i velikim međuprostorima, odseci bataljona, pa i brigada (ukoliko su dejtvovala na jednom pravcu) bili užji, a borbeni poreci, naročito neprijateljski, dublji i naslonjeni na teško savladljive prirodne prepreke. S obzirom na to da je neposredan borbeni dodir bio najčešće neprekidan, štabovima jedinica koje su dejtvovala na jednom pravcu nametala se potreba neposrednog i neprekidnog praćenja toka dejstava, radi sigurnog i brzog intervenisanja na težištu borbe, gde je dolazilo do čestih obrta situacije. Zbog toga komandna mesta (osmatračnice) užeg dela štaba (operativni deo) nisu bila na težištu dejstava, već su, zbog teškoća u održavanju veze, istaknuta više unapred. Na taj način, pored neposrednijeg dodira sa jedinicama u borbi, bila je obezbeđena i veća preglednost, inače dosta teška u planini. Prostorna odvojenost užeg (operativnog) dela štaba od ostalog postala je skoro redovna praksa; drugi deo štaba nalazio se, obično, dublje u pozadini, s tim što je kurirska veza s njim bila obezbeđena. U redim slučajevima, kada su korišćene stalne telefonske linije, a raspoloživi uslovi dozvoljavali, komandna mesta bila su telefonski povezana sa ostalim delom štaba.

U težim situacijama, komandna mesta pojedinih bataljona u okviru brigade, kao i brigade u odnosu na diviziju, nalazila su se u neposrednoj blizini, a ponekad su se i poklapala.

Pošto su sektori dejstava divizija ostali i dalje veoma široki, dejstva jedinica (brigada ili grupa bataljona) na pomoćnim pravcima izvođena su i dalje, više-manje, samostalno u okviru dobijenih zadataka, van većeg uticaja štaba divizije.

Inicijativa štabova i starešina, u tako teškim uslovima, imala je izuzetan značaj. Izvesne subjektivne slabosti u ispoljavanju inicijative uglavnom su savladavane, a inicijativa shvatana kao potreba slobodnog i sigurnog dejstva u okviru postavljenih zadataka. Potrebu realne procene korisnosti postupaka van granica predviđenih zadatkom, kada je to situacija dozvoljavala i omogućavala, postala je redovna praksa, pa su ispoljavane inicijative u tom smislu imale dobre rezultate.

Organizacija i obezbeđenje sadejstva predstavljali su ozbiljnu teškoću prilikom organizovanja i izvođenja borbenih dejstava naših jedinica, jer su materijalna sredstva veze, kao i u ranijem periodu, bila minimalna, a planinski uslovi su ih još više otežavali. Posebne teškoće u tom pogledu odražavale su se kod privremeno, i obično na brzinu, obrazovanih grupa iz raznih jedinica, što je bio dosta čest slučaj u celom tom periodu, naročito u bici na Sutjesci.

Da bi se teškoće u tom pogledu ublažile i obezbedilo jedinstvo akcije, naročito u slučajevima kada se nametala neodložna potreba za usklađivanjem dejstava jedinica na zasebnim, pomoćnim pravci-

ma sa dejstvima glavnih snaga po vremenu i prostoru, uži deo štaba divizije (brigade) često se delio: komandant i politički komesar, ili jedan od njih, bili su na glavnom, a načelnik štaba ili zamenik komandanta (gde ga je bilo) na drugom, pomoćnom pravcu. Često su u potčinjene štabove upućivani i drugi članovi štaba, sa zadatkom da detaljnije upoznaju i obaveštavaju jedinice o raznim pitanjima iz života, rada i načina dejstava na zadacima koji su im dodeljeni (članovi politodjela, operativni, obaveštajni i sanitetski oficiri, intendanti itd.) Lični dodir tih rukovodilaca sa starešinama, borbama, jedinicama i njihovim štabovima davao je uvek dobre rezultate.

Planinsko zemljište i njegov uticaj na tok i rezultate borbenih dejstava nametali su potrebu njegove svestrane procene pri rešavanju zadataka. To je, uporedo sa potrebom kratkog, jasnog i preciznog naređivanja, izveštavanja i obaveštavanja, upućivalo starešine i štabove na detaljniju procenu zemljišta po karti, a pri izvođenju taktičkih dejstava i na dopunsko izviđanje i osmatranje na zemljištu. Korišćenje karte postalo je sastavni deo pripremanja i rukovođenja borbenim dejstvima. Mada je nestašica karata i u ovom periodu bila velika, raspoložive karte su proučavane mnogo solidnije i korišćene mnogo više nego ranije.

b) *Izvođenje borbenih dejstava*

Napad

Osnovna karakteristika našeg napada u borbi u okruženju i za proboj iz okruženja bila je u tome, pretežno, što se izvodio iz neposrednog dodira sa neprijateljem.

Planinski uslovi, nadmoćnost neprijateljskih snaga ešeloniranih po dubini i efikasnost njegove vatre često su isključivali manevar u taktičkim razmerama, a umnogome, zbog neprolaznih međuprostora, mogućnost izvođenja bočnih i obuhvatnih napada svodili na najuže okvire. Napad se svodio, uglavnom, na najnepovoljnija frontalna dejstva za nas. To je smanjivalo mogućnost iznenađenja i time eliminisalo jednu od osnovnih prednosti borbene prakse naših jedinica.

U takvim uslovima napad je, kad god je situacija dozvoljavala, izvođen noću, sa težnjom da se ostvari minimalna relativna nadmoćnost na njegovom težištu.⁴⁵⁰

Relativna nadmoćnost s našim malim snagama ostvarivana je obično izvlačenjem jedinica sa manje ugroženih odseka — pravaca, s tim što su se na napuštenom prostoru prema neprijatelju ostavljali manji obezbeđujući delovi. Pri preduzimanju napada od većeg značaja i širih razmera izvlačeni su bataljoni, a ponekad i ce-

⁴⁵⁰ Međutim, izuzetno teške situacije (naročito u uslovima taktičkog okruženja) često su nametale izvođenje napada i danju, bez obezbeđene nadmoćnosti na njegovom težištu. U takvim slučajevima, silina početnog udara imala je izuzetan značaj.

Ile brigade. Njihove položaje primale su susedne jedinice proširujući svoje odseke, a kada se to nije moglo ostvariti, pojedini odseci — pravci ostajali su privremeno otkriveni, dok se ne reši predviđeni zadatak. S obzirom na to da su se jedinice mogle izvlačiti samo noću i da je za stizanje na pravac napada bilo neophodno često i duže vreme, one su obično neposredno iz marša uvedene u napad i pothranjivale ga na težištu. Na taj način, umesto manevra rezervama, kojih nije bilo, manevrisalo se angažovanim jedinicama, i to pretežno po frontu.⁴⁵¹

Napad je obično preduziman u prvi mrak, kako bi se sa pristiglim pojačanjima rešenje postiglo u toku noći ili obezbedili uslovi za njegovo ostvarenje u prvim jutarnjim časovima. Ukoliko se u tome nije uspelo, napad je, kada su potrebe i mogućnosti dozvoljavale, odlagan do sledeće noći, kako bi se izbegli gubici od avijacije i artiljerije. U lošim atmosferskim uslovima, koji su pogodovali borbenoj praksi naših jedinica, napad je redovno produžavan i danju.

Za pravac glavnog udara birani su topografski najteži pravci (odseci), ako su pružali izgled za postizanje većih rezultata. Takvi pravci i odseci bili su posednuti slabijim neprijateljskim snagama i na njima se neprijatelj osećao sigurnim, što je često stvaralo povoljne uslove za postizanje iznenađenja i ostvarivanje odlučujućih uspeha, bez većih gubitaka.

Pošto su uslovi za kombinovanje frontalnog napada sa napadom u bok i pozadinu bili veoma ograničeni, aktivna dejstva manjih, a ponekad i većih delova u međuprostorima neprijateljevog borbenog poretka imala su izuzetan značaj. Uklinjavanje u borbeni poredak i zadržavanje na dostignutim, često teško pristupačnim zemljišnim objektima i linijama stvaralo je zabunu, odvlačilo pažnju neprijatelja i omogućavalo povoljnije uslove za izvođenje frontalnih napada.

Nedostatak teških oruđa (posle forsiranja Neretve) i smanjenje zaliha municije, zahtevali su veliku štednju da se vatra otvarala, većinom, sa najbližih odstojanja. Zbog toga se nastojalo da jurišni položaji budu što bliže neprijatelju, a po mogućnosti i da izostanu, kako bi se u jednom naletu izbilo na neprijateljeve položaje.

Demonstrativna dejstva na širokom frontu, naročito prema težištu neprijateljeve odbrane, redovno su izvođena uporedo sa napadom na glavnom pravcu. Ona su često izvođena uporno i krajnje istrajno, pa su, sem vezivanja i razvlačenja neprijateljevih snaga, ponekad imala za posledicu da je branilac do kraja ostajao u nedoumici u pogledu pravca našeg glavnog udara.

S obzirom na to da je cilj napada u uslovima okruženja često bio odsudan, tj. da se neprijatelj morao odbaciti sa izvesnih obje-

⁴⁵¹ Takav način dejstva, uslovljen nedostatkom rezervi, dovodio je do formacijskog cepanja i često prepočinjavanja jedinica u toku izvođenja borbenih dejstava. To se negativno odražavalo na rukovođenje bortom, a naročito na organizaciju sadejstva, ali je, kao izraz nužde, vrlo često primenjivano u tom periodu, naročito u bici na Sutjesci.

kata i položaja, napad je bio skopčan sa osetnim gubicima i često se završavao neuspešno, ukoliko nisu bile zastupljene minimalne mogućnosti za dejstva na krila i bokove braniočevog borbenog poretka. Zbog toga se uvek težilo da se to ostvari, makar i minimalnim snagama.

Obrana

Premda je odbrana po ciljevima ostala kao izraz nužde (za dobitak u vremenu), a po načinu izvođenja bila razvijena na širokom frontu, morala se prilagoditi pretežno skučenom manevarskom prostoru, koji je u velikoj meri sputavao i ograničavao njenu elastičnost, naročito pri borbama u okruženju. U vezi s tim, odbrana je u tim uslovima sve više poprimala karakter veće upornosti, a često i odsudnosti, što se vidno odražavalo na obrazovanje odbrambenog borbenog poretka i na samu odbranu.

Da bi se odbrana što bolje prilagodila zadacima i zemljištu, borbeni poredak u odbrani morao je, uprkos malim snagama, biti dublji, naročito na njenom težištu. Prednosti koje planinsko zemljište daje odbrani nad napadačem dozvoljavale su da se povećanje njene dubine uspešno rešava i sa našim raspoloživim snagama.

Slaba komunikativnost je napad svodila na ograničeni broj staza ili slabijih puteva, a planinsko i krševito zemljište prisiljavalo napadača na sporost, metodičnost i opreznost dejstava. To je omogućavalo da se u neposrednom dodiru sa neprijateljem ostave jača izviđačko-obezbeđujuća odelenja i razvije širok sistem zaseda, posebno na prelazima preko kanjonskih reka, u tesnaeima i presedlinama planinskih grebena preko kojih se mogao očekivati neprijateljski napad. Ostale raspoložive snage povlačene su unazad i, zavisno od konfiguracije zemljišta, grupno raspoređivane po dubini na pravcima njihove verovatne upotrebe, koristeći za to pogodne zemljišne objekte i linije zaklonjene od ugleda sa zemlje i iz vazduha. Na tim objektima jedinice su bile u očekivanju, uvek spremne za posedanje određenih položaja i aktivna dejstva u momentu kada neprijatelj razvije svoje snage i ispolji pravac glavnog udara. Na taj način manevar jedinicama po frontu bio je olakšan, borbena gotovost i mogućnosti iznenađenja veće, a napadač se stalno držao u neizvesnosti o broju, jačini i rasporedu naših jedinica na pojedinim odbrambenim linijama i pravcima. Takvim rasporedom stvarane su, u stvari, manje počesne rezerve, spremne za upotrebu i aktivna dejstva bilo unapred, prema frontu, bilo prema krilima i bokovima neprijateljskog napadnog poretka.

Plići odbrambeni pravci sputavali su elastičnost i nametali potrebu za većom upornošću odbrane. Zbog toga je pri izvođenju odbrane korišćen veći broj uzastopnih odbrambenih linija i objekata na skraćenim odstojanjima. Na taj način bili su obezbeđeni neprekidnost odbrane i izvlačenje iz borbe sa naizmeničnim prihvatom, uz aktivna dejstva na osetljiva i najviše isturena mesta napadačevog borbenog poretka.

Sužavanje fronta nakon ispoljavanja težišta neprijateljevog napada, makar i po cenu izvesnog rizika na manje važnim odsecima, dozvoljavalo je na planinskom zemljištu jače grupisanje snaga, a time i veću upornost na težištu odbrane.

Vežanost za zemljište i potreba upornosti na manjoj dubini zahtevali su ne samo detaljnu procenu zemljišta na kojem je organizovana odbrana nego i njegovo, makar minimalno, fortifikacijsko uređenje. Mada nedostatak sredstava nije dozvoljavao izvođenje obimnijih radova, korišćenje prirodnih zaklona i njihovo ojačanje priručnim materijalom (kamen, zemlja, drvo) imali su široku primenu. Zaprečavanje na verovatnim pravcima neprijateljskog nadiranja i maskiranje priručnim sredstvima pojedinačnih i grupnih zaklona, naročito vatrenih položaja automatskog oružja, bila je redovna praksa naših jedinica.

Štednja municije zahtevala je detaljno proučavanje zemljišta radi maksimalnog iskorišćavanja raspoloživog naoružanja. Planska primena kose i bočne vatre sa izabranih tačaka, na krilima i u međuprostorima, vrlo je vešto korišćena. Mada vatrena nadmoćnost, kao jedan od glavnih elemenata odbrane, skoro nikada nije mogla biti obezbeđena, precizna i iznenadna vatra sa pojedinih tačaka i linija koju napadač nije očekivao, tu inferiornost je znatno nadoknađivala.

Posebna pažnja poklanjala se dejstvu sa tačaka i linija koje su svojim reljefom i pravcima protezanja predstavljale za napadača velike prepreke u savlađivanju zemljišta i izlagale ga bočnoj vatri, a našim jedinicama nudile mogućnosti neposrednog udara. Te tačke i linije su birane u neposrednom zahvatu tesnaca, na presedlinama i prelazima na rekama, i to tako da dominiraju prohodnim pravcima, obično stazama. Vešto postavljene zasede po dubini na takvim zemljišnim objektima povećavale su intenzitet i aktivnost odbrane.

Potpuna pasivnost napadača noću i preduzimanje napada, uz obaveznu prethodnu artiljerijsku pripremu, često praćenu i naletima avijacije duž naših odbrambenih položaja, najčešće je omogućavalo blagovremeno otkrivanje početka napada. To je omogućavalo privremeno izvlačenje jedinica sa položaja i njihovo sklanjanje po prirodnim zaklonima, većinom na zadnjim nagibima, dok ti naleti traju. Vraćanje jedinica na položaje obavljalo se po meri nastupanja neprijatelja, a zbog sporosti i metodičnosti njegovog napada skoro redovno se izvršavalo na vreme. Rastresitim rasporedom i izvlačenjem jedinica ispod dejstva najjače neprijateljske vatre, znatno je umanjivan efekat dejstva avijacije i artiljerije.

Međutim, kada su potrebe za upornom ili odsudnom odbranom zahtevale duže držanje pojedinih linija i položaja, naše su jedinice (za razliku od prethodnog perioda, kada su te potrebe bile znatno ređe) ispoljavale veliku izdržljivost i izvodile odbrambena dejstva, sa izuzetnom upornošću i u najtežim uslovima. Organizacija odbrane postepeno je, sa stečenim iskustvima, evoluirala ne samo u pripremi nego i u načinu izvođenja, tako da je zauzela važno mesto i ulogu u operativno-taktičkim dejstvima naših jedinica.

Rezultati odbrambenih borbi divizija, brigada i bataljona u velikoj meri su pomogli uspešnom rešavanju krupnih zadataka Glavne operativne grupe, naročito u bici na Sutjesci.⁴⁵²

Borba u susretu

Susretne borbe, koje su ranije imale karakter iznenadnih sudara manjih jedinica sa neprijateljem u pokretu, postale su u ovom periodu znatno češće. U njima su ponekad učestvovala i veće jedinice, pa su i rezultati tih borbi za obostrana dejstva dobili mnogo širi značaj.

Dinamične situacije i potrebe za brze intervencije (protivdejstva), planinsko i ispresecano zemljište, otežano izvidanje i, u vezi s tim, nedovoljna ili nikakva obaveštenost o protivniku i njegovim namerama, doveli su do obostranih, pretežno nepredviđenih, iznenadnih sudara manjih ili većih razmera. Bilo je i slučajeva kada su se takvi sudari predviđali i očekivali, ali su obično nastajali iz navedenih razloga, neočekivano po vremenu i prostoru.

Susretne borbe su nastajale iz marševskih ili napadnih kolona, koje su jedna ili druga strana (ili obe) u različito vreme upućivale na izvršavanje pojedinih hitnih, napadnih ili odbrambenih zadataka, u dosta nejasnim situacijama i bez bližih podataka o protivniku. U trci sa vremenom i prostorom, naročito u kritičnim situacijama, takvi sudari su se karakterisali izuzetnom žestinom i kratkotrajnošću, jer na obema stranama rezervi ili drugih ešelona za uvođenje u borbu nije bilo, ili su one bile nedovoljne za ispoljavanje većeg uticaja na tok i rezultate borbi. Strana koja u prvom sudaru ne bi uspela da stvori pogodne uslove za produženje napada, sa izgleđima na uspeh, obično se povlačila, nastojeći da što pre organizuje odbranu na taktičko-topografski jakim položajima u dubini.

U takvim sudarima stalna gotovost naših jedinica za brz prelazak u borbu, bez dužih priprema, kao i sposobnost komandi i štabova u donošenju smelih i brzih odluka, obezbeđivali su najčešće preuzimanje inicijative i izvršenje manevara za udare po krilima i bokovima neprijatelja. Silina prvih udara je obezbeđivala početne uspehe, koji su dezorganizovali neprijatelja i sprečavali mu da se razvije za borbu i organizuje otpor, što ga je najčešće, posle kraće ili duže borbe, prisiljavalo na povlačenje.

Međutim, u sudarima sa izrazito nadmoćnim neprijateljem, koji je po svaku cenu težio da preuzme inicijativu i produži napad, bile su neizbežne duže ogorčene borbe, sa obostranim naizmeničnim napadima i protivnapadima. U tim slučajevima, naše su jedinice nastojale da zauzmu pogodan raspored za izvođenje napada na krila i bokove neprijatelja, makar i manjim snagama, da bi se dobilo u

¹⁵² Brojni primeri dobro izvedene odbrane u najtežim uslovima i situacijama idu u prilog takvog zaključka, kao na primer, odbrana na prilazima Komarnici, napadno-odbrambena dejstva na pravcu Javorak — r. Vračanica, odbrane prelaza na Durmitoru, odsudne odbrane na Barama, Ljubinom grobu, Košuti itd.

vremenu i stvorili povoljni uslovi za preuzimanje inicijative, a time i izgledi za postizanje uspeha. Ukoliko se u tome nije uspevalo, težilo se da se, veštım korišćenjem zemljišta, obezbede pogodni uslovi za prekid borbe i izvlačenje sa prihvatom.⁴⁵³

*

Nalazeći se skoro u stalnom okruženju i bez sigurne pozadine, sa krajnje oskudnim sredstvima u svakom pogledu, Narodnooslobodilačka vojska je vodila, u prvoj polovini 1943. neprekidne borbe sa višestruko nadmoćnim neprijateljem, u izuzetno teškim i surovim uslovima.

Neprijatelj se u celom tom operativnom ciklusu nosio sa idejom okruženja, stezanja i uništenja naših snaga. Nastojeći da svoju zamisao ostvari, on je progresivno pojačavao svoje snage i sredstva, menjajući i inače nesrazmeran odnos snaga, da bi, na kraju, u bici na Sutjesci, angažovao masu od oko 120.000 ljudi, sa odgovarajućim sredstvima i tehnikom, u nameri da taj cilj ostvari po svaku cenu. Uporedo s tim, progresivno su rasle i teškoće Glavne operativne grupe, dok nisu, u bici na Sutjesci, dostigle kulminaciju.

Izvedene operacije imale su širi operativni, a za naše uslove i dalji razvoj NOB-a, i strategijski značaj. U njima su se, jedna prema drugoj, našle glavne snage Narodnooslobodilačke vojske i velike snage okupatorskih regularnih armija i kvislinga. Prvi put se u nas pojavljuje plansko angažovanje prikupljenih glavnih snaga, pod jedinstvenom neposrednom komandom. Bitke na Neretvi i Sutjesci izvojevane su iscrpljujućim dejstvima po unutrašnjim pravcima za izlaz iz okruženja, bez sadejstva spolja i na planinskom i visoko planinskom karsnom zemljištu. Pri tome, odlučujuća i presudna uloga pripala je pešadiji na obema stranama, kao najmanje podložnoj uticaju surovih klimatskih uslova i planinskog zemljišta. Sva težina borbi pala je na vešto i maksimalno korišćenje njenih prednosti i mogućnosti.

Mada su neprijateljske jedinice bile opremljene i pripremljene za dejstva u planini, njihovo je komandovanje dosta polagalo i na tehniku kojom je raspolagao. Međutim, uslovi planinskog zemljišta nisu pogodovali njenoj efikasnoj upotrebi te tehnike, iako mu je upotreba motorizacije preko kružnih komunikacija umnogome olakšavala izvođenje manevra po spoljnim pravcima, snabdevanje trupa i prenošenje ranjenika.⁴⁵⁴

⁴⁵³ U toku bitke na Neretvi, a naročito na Sutjesci, došlo je do niza susretnih borbi manjih i većih razmera (Vilića-guvno, Celebić, Vučevo, Javorak itd.).

Za dejstva 3. divizije od posebnog je interesa boj u susretu sa nadmoćnim četničko-italijanskim snagama u Nevesinjskom polju, izložen u drugom delu ovog rada.

⁴⁵⁴ Izuzetna uloga koju je neprijatelj dodelio avijaciji pri izvođenju operacije »Svare«, nije odgovarala njenim mogućnostima na ispresecanom i karsnom zemljištu, naročito zbog uticaja promenljivih atmosferskih prilika na njena dejstva. Kišovito, vetrovito i maglovito vreme, koje je naizmenično vladalo u prvoj polovini juna, znatno je smanjivalo efekat velikog broja naleta njegove avijacije.

Nametnuta, više-manje, frontalna dejstva i teškoće planinskog zemljišta koje je trebalo savladati u gotovo neprekidnim borbama, zatim nedovoljno naoružanje, slaba opremljenost i ishrana jedinica. . . , sve je to zahtevalo prilagođavanje naše dotadanje borbene prakse novim i složenijim borbenim uslovima. Posebno su mnogobrojne dinamične i kritične situacije zahtevale rešenja koja su najbolje odgovarala datim uslovima i našim mogućnostima.

Naše izrazito pešadijske⁴⁵⁵ i, u odnosu na neprijatelja, male snage ispoljile su, i u tako složenim uslovima, izuzetne kvalitete (samostalnost, pokretljivost, udarnu moć), a naše komandovanje na svim stepenima sposobnost predviđanja i veštog iskorišćavanja neprijateljskih slabosti. Koristeći prednosti svojih jedinica do maksimuma, naše je komandovanje često uspevalo da brojnu i materijalnu inferiornost ublaži i na odlučujućim odsecima odnos snaga pretvori u korist svojih jedinica.

Borci i starešine dali su u tim borbama sve od sebe. Krajnjim samoodricanjem, besprimernom hrabrošću, snalažljivošću i izdržljivošću, bez smene, popune i odmora, i bez obzira na gubitke,⁴⁵⁶ i u najtežim situacijama i krizama, naše su jedinice ispoljile nadmoćnost svoga duha nad dobro opremljenim i hranjenim okupatorskim trupama. Posebno valja naglasiti da je rukovodeći kadar ispoljio veštinu, izuzetnu energiju, žilavost, odlučnost i upornost u vođenju svojih jedinica.

Moralno-politički faktor i izuzetni borbeni kvaliteti naših jedinica bili su osnova na kojoj je Vrhovni štab planirao, pripremao i izvodio operacije i, u konačnim rezultatima, uspevao da teške i kritične situacije reši u svoju korist.

Sve operacije za okruženje i uništenje naših snaga, koje je od januara do juna 1943. izvelo nemačko komandovanje, doživele su neuspeh. Premda su se, po načinu izvođenja, bližile normalnim uslovima vođenja borbe, ipak, nesrazmeran odnos snaga ne dozvoljava procenu i analizu obostranih dejstava i izvlačenje krajnjih zaključaka samo na osnovu opštih načela za izvođenje operacija. Zbog toga se i naše pobeđe u takvim uslovima, pored visokih moralno-političkih i borbenih kvaliteta naših jedinica i veštine naših štabova da na osnovu tih kvaliteta u pojedinim situacijama postiču najpovoljnija rešenja, ne mogu pripisati isključivo tim faktorima. Uprkos izuzetnim operativnim prednostima, naročito u bici na Sutjesci, koje su neprijatelju pružale velike izgleda za postizanje postavljenih ci-

⁴⁵⁵ Elementi rodova vojske, koliko su bili zastupljeni u našim jedinicama (artiljerija, tenkovi, pionirske čete i vodovi, vodovi za vezu, privremeno oformljene saobraćajne jedinice), ispoljili su, takođe, poznate kvalitete naših jedinica, i veliku umešnost u rukovanju i taktičkoj primeni na licu mesta zaplenjenih sredstava. U nekoliko slučajeva, naročito u bici na Neretvi, svojom umešnošću veoma su povoljno uticali na postignute rezultate u celini.

⁴⁵⁶ veliki gubici usloveli su rasformiranje pojedinih jedinica, radi popune ostalih. Posle bitke na Neretvi rasformirana je 9. dalmatinska divizija, u toku bitke na Sutjesci i 3. dalmatinska brigada, a u ostalim brigadama rasformiran je izvestan broj četa i bataljona.

Ijeva, sam tok borbi i operacija ukazuje na to da je nemačko komandovanje u izvođenju dobro planiranih i pripremljenih operacija počinilo niz ozbiljnih grešaka.

Posle šestomesečnih teških borbi, naše brigade i divizije izrasle su u iskusne i vešto vođene jedinice, prekaljene u danonoćnim borbama, naviknute na izuzetne teškoće i na njihovo preodolevanje.

U procesu izgrađivanja i razvoja naših oružanih snaga, koji nije bio bez kriza i neuspeha, postepeno se usavršavao način izvođenja naših borbenih dejstava, sagledavana su i usvojena iskustva o načinima i mogućnostima izvođenja pojedinih borbenih radnji u raznim situacijama. Stečena iskustva unela su nove elemente u borbenu praksu naših jedinica i obogatili našu operativnu veštinu i taktiku jedinstvenim doktrinarnim gledanjima na vođenje borbi, bojeva i operacija u našim, specifičnim uslovima.

Brigada je i u drugoj polovini rata ostala najviša taktička jedinica Narodnooslobodilačke vojske, mada je ponekad dobijala i zadatke koji su prevazilazili taktičke okvire, naročito pri dejstvima divizija na širokim manevarskim prostorijama, kada je obično dobijala samostalnu operativno-taktičku ulogu i zadatke.

Divizija se afirmisala kao osnovna operativna jedinica, sposobna da sama, ili ojačana,⁴⁵⁷ rešava zadatke operativnog značaja. Posle kapitulacije Italije divizije su primile u svoj sastav brojno i materijalno jake brigade, a oformljene su i odgovarajuće jedinice rodova i službi. Tako je, zavisno od mogućnosti, divizija postajala združena jedinica, sa odgovarajućim delovima za podršku i materijalno obezbeđenje. Ulogu operativnih jedinica naše su divizije zadržale skoro do kraja rata, odnosno do formiranja armija, krajem 1944.⁴⁵⁸

⁴⁵⁷ U okviru novih korpusa formirane su, van sastava divizija, i taktičke jedinice rodova za vatrenu i drugu podršku, kojima je štab korpusa, po potrebi, ojačavao divizije pri izvršavanju borbenih zadataka.

⁴⁵⁸ Korpusi su, u procesu izgradnje Narodnooslobodilačke vojske, bili pretežno prelazna organizacijska forma, do formiranja armija.

Novoformirani korpusi, u jesen 1943, imali su i dalje operativno-teritorijalni karakter, pa su, sem operativnih, rešavali i sve ostale zadatke vojno-teritorijalnog i pozadinskog karaktera, na širokim područjima koja su obuhvatala njihove jedinice i za koja su, sa redim izuzecima (1. korpus), bili vezani.

Divizije, a često i privremeno obrazovane grupe brigada, rede i grupe divizija (najviše dve), i dalje su dejstvovalе samostalno, na zasebnim operativnim pravcima i područjima.

Kad je oslobođena Srbija, i kad su stvorene sigurne pozadine, u jesen 1944. godine, formirane su prve armije, kao združena operativna tela, sastava xl po nekoliko divizija, sa odgovarajućim delovima rodova i službi van sastava divizija, a korpusi su rasformirani.

U okviru armija, divizija je postala taktičko-operativna jedinica, ali je često i dalje primala i rešavala operativne zadatke.

Međutim, u zapadnim krajevima, na teritorijama bez sigurnije pozadine, korpusi su zadržani do kraja rata a divizija je rešavala isključivo operativne zadatke.

II OPŠTA RAZMATRANJA⁴⁵⁹

1. Odnos žive sile prema teritoriji

Element žive sile i teritorija koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske držale i na koje su še u svojim borbenim dejstvima oslanjale, opredeljivale su reakcije neprijatelja u prvoj, a pretežno i u drugoj polovini rata.

Neprijatelj se nije mogao miriti sa postojanjem slobodnih teritorija, naročito većih i za njega važnijih, kao ni sa živom silom koja ih je držala. To se naročito odnosilo na teritorije koje je on, u vezi sa planovima daljeg vođenja rata, smatrao od vitalnog značaja. Otuda njegove žestoke reakcije prema živoj sili i teritorijama koje je ona držala u Srbiji, Crnoj Gori i Sandžaku krajem 1941. i početkom 1942., kao i prema pojedinim delovima ostalih teritorija, koje su, narastanjem i razvojem ustanka, dobijale za njega sve veći značaj (istočna Bosna, Bosanska krajina, Slovenija, Dalmacija).

Pod slobodnom teritorijom podrazumevala se veća ili manja zemljišna prostorija, koja je uključivala izvestan broj naselja (sela i gradova) i činila celinu u geografskom, političkom, administrativnom i ekonomskom pogledu, koju su držale naše jedinice, sa nje se popunjavale ljudstvom, na nju se oslanjale pri izvođenju borbenih dejstava i sa nje crpele ekonomska i ostala sredstva za život. Te teritorije su neprijatelju zatvarale i presecale komunikacije, i zavisno od geografskog položaja, veličine i ekonomskog značaja, više ili manje, ugrožavale njegove strategijske, političke, materijalne i ostale interese i krnjile okupacioni sistem.

Prenošenje težišta ustanka na zapad, u centralni deo Jugoslavije, stvaranje velike slobodne teritorije, isve veće narastanje narodnooslobodilačke vojske na tom prostoru, ozbiljno su ugrozili osnovne komunikacije prema severu i severozapadu i, na jugu, prema obalnom pojasu. U političkom pogledu, uzdrmali su okupatorsku veštačku tvorevinu NDH. Neprijatelj je, slično kao u Srbiji, Crnoj

⁴⁵⁹ Budući da nisam u mogućnosti da na osnovu materijala iznetog u ovoj knjizi šire obradim i izložim faktore koji su bili od uticaja na izgradnju operativne veštine i taktike NOVJ u prvoj polovini rata, iznosim s tim u vezi, neka svoja lična razmatranja i zapažanja, kao dopunu zaključaka.

Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni, žestoko reagovao, s ciljem da uništi živu silu na tom prostoru i ponovo ovlada teritorijom koju je ona držala.

Naše mogućnosti da držimo i branimo oslobođene teritorije zavisile su prvenstveno od obostranog odnosa snaga, koji je redovno, u celoj prvoj polovini rata, bio u korist neprijatelja. Napuštanje slobodnih teritorija pod pritiskom nadmoćnih neprijateljskih snaga, zabacivanje u pozadinu neprijatelja radi zauzimanja i obrazovanja novih slobodnih teritorija nije proisticalo samo iz našeg načina ratovanja — taktike naših jedinica, zasnovane na manevru i aktivnim dejstvima, već i iz mogućnosti odbrane tih teritorija raspoloživim snagama. Zbog toga odsudno angažovanje naših malih snaga u odbrani slobodnih teritorija, gledano u celini, nije dolazilo u obzir, jer bi kruto vezivanje jedinica za teritoriju dovelo do velikih gubitaka, pa i do njihovog uništenja u težim situacijama. Time bi bila narušena i osnova na kojoj je naše najviše rukovodstvo razvijalo ustanak — došlo bi do osipanja žive sile, kao jedine garancije za Uspešno vođenje rata. Upravo na toj osnovnoj koncepciji izgrađivane su operativna veština i taktika naših jedinica u prvoj polovini rata, a i docnije.

Međutim, bez obzira na uslove i mogućnosti, stvaranje i držanje slobodnih teritorija, makar i za ograničeno vreme, imalo je veliki vojno-politički značaj za razvoj narodnooslobodilačke borbe i stvaranje materijalnih mogućnosti za dalje vođenje rata. Postojanje većeg broja manjih slobodnih teritorija obezbeđivalo je ravnomernije širenje ustanka i pružalo mogućnosti jačeg otpora i aktivnosti jedinica, a time i narastanja i borbenog učvršćenja Narodnooslobodilačke vojske u celini. Zbog toga se nisu napuštale slobodne teritorije bez jačeg otpora.⁴⁶⁰ Pri tome je, sem političkih i operativnih razloga, uticao i human odnos prema stanovništvu, prema kojemu je okupator, čiji se planovi za uništenje naše žive sile nikada nisu realizovali, iskaljivao svoj bes i vršio teške represalije. Stvaranje vremena i povoljnijih uslova stanovništvu da što lakše i spremnije dočeka neprijateljski nalet (sklanjanje muškog stanovništva, životnih namirnica, dece itd.), koji se redovno završavao vraćanjem glavnine njegovih trupa u okolne garnizone, usledilo je redovno prilikom odbrane slobodnih teritorija, pa i po cenu privremenog zapostavljanja operativnih zadataka.

Izvlačenje žive sile ispod udara neprijatelja, s ciljem da se izvučene snage na novoj prostoriji postave u povoljnije uslove za nova dejstva, razvlačilo je i pregrupisavalo na posredan način, neprijateljske snage i olakšavalo situaciju na napuštenoj teritoriji, što je često imalo za posledicu njeno ponovno oslobođenje i manjim snagama.

Držanje velike slobodne teritorije u Bosanskoj krajini zahtevalo je, i pre početka neprijateljske ofanzive, sem neprekidne aktiv-

⁴⁶⁰ poznato je, na primer, da su važnije i veće teritorije, zavisno od mogućnosti, uporno branjene, u čemu su neke jedinice i odsudno angažovane, kada je to situacija zahtevala.

nosti jedinica koje su na njoj bile i na nju se u svojim dejstvima naslanjale, i veliku aktivnost na što širem manevarskom prostoru, radi njene posredne odbrane. Grupa divizija pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, svojim ofanzivnim dejstvima u jesen i zimu 1942/1943. na teritoriji Bosne i Dalmacije, izvršavala je, pored ostalog, i taj zadatak, u saradnji sa jedinicama na tim teritorijama.

Odbrana i držanje te slobodne teritorije bilo je, u datoj situaciji, za nas od izuzetnog političkog, operativnog i ekonomskog značaja. Na njoj se bio široko razvio rad na svim sektorima, uključujući i dalje organizacijsko učvršćenje novoobrazovanih jedinica Narodnooslobodilačke vojske i pripreme za formiranje novih. Zbog toga je, u početku neprijateljskih ofanzivnih operacija prema slobodnoj teritoriji Bosanske krajine i Hrvatske, njena odbrana poverena 1. bosanskom i 1. hrvatskom korpusu, uključujući i sve partizanske jedinice na tim i okolnim teritorijama, a posredno i divizije pod komandom Vrhovnog štaba. Tek kada se uvidelo da se sa raspoloživim snagama slobodna teritorija ne može duže braniti, doneta je odluka o preduzimanju protivofanzive, ostavljajući prema neprijatelju veći deo već angažovanih snaga za dalja dejstva, radi stvaranja vremena i prostora za protivmanevar Glavne operativne grupe na izabranom pravcu. Dalji razvoj situacije ukazao je na pravilnost te odluke Vrhovnog štaba. Neprijateljske ofanzivne operacije po planu »Vajs I« i »Vajs II« završene su delimičnim rezultatima, a snage ta dva naša korpusa, i pored pretrpljenih gubitaka, nisu bile razbijene i uništene. Neprijatelj se sve jače angažovao protiv Glavne operativne grupe, što je znatno olakšalo jedinicama 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa da ponovo oslobode veliki deo izgubljene teritorije, a ponegde i da je znatno prošire.

Sličan odnos bio je i prema ostalim, većim ili manjim, slobodnim teritorijama. Njihova odbrana zavisila je od njihovog značaja i naših mogućnosti, pri čemu je i geografski elemenat imao određeni uticaj.⁴⁶¹

Privremeno oslobođenih teritorija, koje bi bile obrazovane i korišćene samo pri prolazu i kraćem zadržavanju jedinica u toku izvršavanja većih operativnih zahvata, nije bilo niti ih je moglo biti, s obzirom na opšte ciljeve naše borbe. Interesi borbe zahtevali su da se svaka, ma i najmanja oslobođena teritorija, zadrži sve dok je to bilo moguće, kako bi se izabrala narodna vlast i oformile teritorijalne partizanske jedinice, kao oslonac i osnova za mobilizaciju novog ljudstva.

Međutim, bilo je slučajeva, i to dosta često, kada se zbog postizanja određenih ciljeva i izvršavanja zadataka, za odbranu i držanje nove slobodne teritorije nisu mogle izdvojiti veće snage. A bilo je i takvih slučajeva kada je slobodna teritorija dejstvom neprijatelja

⁴⁶¹ Na neke manje slobodne teritorije, koje su bile udaljene od osnovnih komunikacija, naročito na planinskim, slabije prolaznim i ekonomski pasivnim rejonima, okupatorska, pa čak ni kvislinška vojska nije zalazila, sem u vreme većih neprijateljskih dejstava (ofanziva), kada su neprijateljeve snage ili njihovih delovi preko njih prelazili, bez dužeg zadržavanja.

postala bitačna prostorija, sa koje je obično bežao dobar deo stanovništva. Tada se te teritorije nisu mogle duže održati.⁴⁶²

Velika slobodna teritorija, stvorena prodorom Glavne operativne grupe u Crnu Goru i Sandžak, imala je u datoj situaciji za nas izvanredan politički i operativni značaj. Njen značaj proizlazio je iz činjenice da se dalji prodor prema Srbiji, koja je za Nemce imala strateški značaj, nije mogao uspešno izvršiti bez obezbeđenja sigurnog zaleđa — osnovice u Crnoj Gori i Sandžaku.

Operacija »Švarc« potpuno je omela te naše planove. Slobodna teritorija postala je bitačna prostorija, koja se pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja sve više sužavala, da bi, na kraju, uspešno izvršenim probojem iz obruča, bila privremeno napuštena.⁴⁶³

Prema tome, mogućnosti dužeg držanja većih, kompaktnih slobodnih teritorija, naročito onih kojima je neprijatelj pridavao veći značaj, u toku cele prve polovine rata nisu bile velike. U datim uslovima naše su jedinice relativno lakše oslobađale i obrazovale nove slobodne teritorije, a mnogo ih teže za duže vreme branile i zadržavale. Otuda onako često zauzimanje, gubljenje i ponovno oslobađanje većih ili manjih teritorija.

Prekretnica u tom smislu nastupila je s kapitulacijom Italije. Ispadanjem iz stroja velike mase okupatorskih snaga sa ratišta Jugoslavije i razoružanjem većeg dela italijanskih divizija, uz uporedno narastanje Narodnooslobodilačke vojske, porasle su naše mogućnosti za oslobađanje i odbranu većih i kompaktnijih teritorija. Potreba za ekonomijom snaga naterivala je Nemce da se postepeno mire sa postojanjem naših slobodnih teritorija i živom silom koja ih je držala, i da ograničavaju svoja dejstva prema našim snagama na onim teritorijama koje su za njih bile od vitalnog interesa, posebno oko osnovnih komunikacija. Kada se radilo o takvim teritorijama ili ko-

⁴⁶² Mala slobodna teritorija, stvorena prodorom Glavne operativne grupe na Ramu i Neretvu, ubrzo je postala bitačna prostorija, sa koje se Glavna operativna grupa, u uslovima okruženja, posle velikih napora uspjela probiti. Da se protivofanziva razvijala po planu, i da je Konjic zauzet, a intervencija neprijatelja oslabila, ta teritorija bi se verovatno duže zadržala.

Koliko se Vrhovni štab rukovodio političkim razlozima pri obrazovanju novih slobodnih teritorija i u teškim uslovima, ukazuje njegovo naređenje 7. banijskoj diviziji u vreme priprema za forsiranje Neretve. Po tom naređenju, ojačana 10. hercegovačkom brigadom, divizija je, po prelasku na levu obalu trebalo da dejstvuje, radi stvaranja veće slobodne teritorije u Hercegovini, ali se to, iz ranije navedenih razloga, nije moglo ostvariti.

Posle stvaranja slobodne teritorije u Nevesinjskom i Gatačkom polju, 3. divizija je, po naređenju Vrhovnog komandanta, uputila grupu bataljona 10. hercegovačke brigade u južnu Hercegovinu sa sličnim zadacima.

Borbe za odbranu Nevesinjskog i Gatačkog polja koje je 3. divizija vodila, i pored toga što je deo njenih snaga već bio izvršio prodor u Crnu Goru, ukazuju na nastojanje Vrhovnog štaba da se ta teritorija, koja je dugo bila pod četničkom dominacijom, što duže zadrži, prvenstveno iz političkih razloga.

⁴⁶³ S obzirom na to da je teritorija Srbije za Nemce još dugo imala izuzetan strateški značaj, pitanje obezbeđenja solidne osnovice u Crnoj Gori i Sandžaku za prodor u Srbiju bilo je stalno u centru pažnje Vrhovnog štaba. Otuda, na jednoj strani, veliki naponi Nemaca da teritoriju Crne Gore i Sandžaka, ili bar osnovne komunikacije zadrže pod kontrolom i, s druge strane, teške borbe 2. udarnog korpusa za njenu odbranu u prvoj polovini 1944.

munikacijama, Nemci su i dalje naprezali svoje snage i mogućnosti da ih održe. Međutim, po meri pogoršanja situacije, kako na glav-
nim, tako i na jugoslavenskom ratištu oni su bili prisiljeni da poste-
peno sužavaju svoj interes prema teritorijama i područjima manjeg
operativnog značaja, da bi ga, na kraju rata, usmerili isključivo na
osnovne komunikacije, radi izvlačenja svojih snaga prema zapadu.⁴⁶⁴

2. NEPRIJATELJSKE OFANZIVE

Mada se okupacioni sistem, po meri narastanja naših snaga, a
time i sve jačeg pritiska na centre, objekte, komunikacije i rejone
od većeg značaja, sve više krnjio, ipak je on bio osnovna, polazna
tačka sa koje su obe strane polazile pri projektovanju, pripremanju
i izvođenju borbenih dejstava i operacija u celoj prvoj polovini rata.

Zavisno od jačine naših snaga i značaja koji je on pridavao ter-
itorijama (područjima) koje su one držale i na koje su se u svojim
dejstvima oslanjale, planirao, pripremao i preduzimao planska dej-
stva, prikupljajući raspoložive snage iz bližih garnizona i, po potrebi,
dovodeći nove, sa ciljem da uništi našu živu isilu i ponovo ovlada
teritorijom koju su one držale.

Sa naše strane, potrebe širenja narodnooslobodilačke borbe i
oružane sile neminovno su nalagale da se, pri određivanju ciljeva i
postavljanju zadataka jedinicama za izvođenje borbenih dejstava,
uzimaju u obzir prvenstveno neprijateljske snage i sredstva u okol-
nim garnizonima i njegove mogućnosti za brze intervencije i sa uda-
ljenijih garnizona i rejona.

Ciljevi kojima je okupator težio pri planiranju i pripremanju
ofanzivnih dejstava protiv naših jedinica, kao i snage i sredstva koja
je za njihovo postizanje angažovao, bili su različiti. Međutim, sva
njegova dejstva imala su jednu zajedničku karakteristiku — nad-
moćnost u snagama i sredstvima, kao osnovni uslov za postizanje tih
ciljeva. Pri tome je uvek nastojao da, određivanjem mesta, vremena,
snaga i sredstava, pravaca udara i početka dejstva, preuzme inici-
jativu.

Neprijateljska dejstva koja su imala za cilj uništenje naših je-
dinica i čišćenje⁴⁶⁵ određenih užih teritorija (područja) nazivana su
u toku rata, u vojsci i u narodu, »neprijateljske ofanzive«, označa-
vajući ih bliže teritorijom prema kojoj su ona bila usmerena (ofan-
ziva na Kordunu, Baniji, u Sloveniji, na Kozari, u Dalmaciji itd.).

⁴⁶⁴ Tako, na primer, Nemci su brzo, vrlo žestoko i umešno reagovali na
naše ovladavanje obalnim pojasom u vreme kapitulacije Italije, teško se mirili
sa slobodnom teritorijom u Crnoj Gori, Sandžaku i istočnoj Bosni i grčevito
držali teritoriju Srbije, koja je za njih imala strategijski značaj.

Pri tome, na tim i ostalim teritorijama Nemci su vrlo vešto koristili kvis-
linške formacije i sve ih više uključivali u operacije pod neposrednom koman-
dom svojih štabova.

⁴⁶⁵ Poj. »čišćenjem«, koje se dosta često sreće u neprijateljskoj borbenoj
dokumentaciji iz tog perioda, neprijatelj je podrazumevao i jedno i drugo.

Za ciklus neprijateljskih dejstava koja su imala za cilj uništenje naših glavnih snaga i vrhovnog rukovodstva ustanka, počev sa ofanzivom u Srbiji pa zaključno sa bitkom na Sutjesci, još u vreme rata, a i u posleratnoj literaturi, odomaćio se naziv »neprijateljska ofanziva«, označavajući ih, pobliže, njihovim redosledom (prva, druga, treća itd. neprijateljska ofanziva).

Mada je sam termin, strogo uzev, nenaučan, ipak reljefno ističe suštinu i specifične uslove pod kojima su ta dejstva izvođena. Jer je ne samo našim nego i neprijateljskim dejstvima okupacioni sistem davao svoja specifična obeležja i karakteristike.

Sto se neprijatelj, pri planiranju i pripremanju ofanzive protiv naših jedinica, uvek rukovodio idejom okruženja bilo da se radilo o akcijama užeg, lokalnog značaja, bilo o operacijama protiv naših većih snaga, nije, po mom mišljenju, bio rezultat poznate nemačke taktike okruženja i uništenja, već specifičnih uslova, koje mu je sam okupacioni sistem nametao. U uslovima okupacije, koja sama sobom pretpostavlja stacioniranje trupa u pojedinim garnizonima i rejonima, neprijatelj se nije mogao postavljati protiv nas frontalno, čak i da je hteo, jer za to nije imao dovoljno snaga. Zbog toga je pri preduzimanju dejstva izvlačio trupe iz okolnih garnizona, po potrebi ih pojačavao, a po završetku ponovo ih u njih vraćao, vršeći pri tome, zavisno od situacije i daljih namera, potrebne korekcije u njihovoj dislokaciji.

S druge strane, naše su se jedinice, više ili manje, nalazile u stalnom okruženju. Svojim prisustvom, dejstvima i držanjem slobodnih ili poluslobodnih teritorija i područja između neprijateljskih većih garnizona, one su to okruženje svodile na podnošljivu meru, jer su i neprijateljske snage, stacionirane po garnizonima ili obližnjim rejonima, zbog velikih međuprostora, imale otkrivene bokove i pozadinu. Ipak, opasnost od okruženja naših snaga permanentno je postojala.

Neprijatelj je, u težnji da svoj okupacioni sistem prilagodi specifičnim uslovima, imao u vidu i stvaranje planova za uništenje naših jedinica. Uzimajući u obzir snage u okolnim garnizonima i privlačeći nove, on je skoro redovno uspevao da obrazuje kružnu osnovicu za svoja dejstva i da, pod tako povoljnim uslovima, otpočne dejstva po spoljašnjim pravcima.

Takvoj taktici neprijatelja mogla se uspešno suprotstaviti samo neprekidna aktivnost i manevar prema bokovima i pozadini neprijateljskih snaga u garnizonima ili okolnim rejonima i najšira aktivna dejstva svih ostalih jedinica koje nisu bile neposredno angažovane neprijateljskom ofanzivom. Zbog toga je našoj taktici bila strana svaka statičnost, jer bi ona, sem ostalog, nosila u sebi i klicu poraza i neuspeha.⁴⁶⁶

⁴⁶⁶ Uvek kada je, iz bilo kojih razloga, ta statičnost ili samozadovoljstvo postignutim uspesima kod naših jedinica postojala, ona je, na kraju imala negativne posledice.

Skoro sve neprijateljske ofanzive, lokalnog ili šireg značaja, završavale su se, za neprijatelja, delimičnim uspesima, tj. ponovnim ovladavanjem određenim teritorijama ili manjim područjima. Pri tome, naše su jedinice trpele manje ili veće gubitke, ali su, skoro redovno, uspevale da glavninu svojih snaga izvuku ispod udara i izađu na slobodan prostor, koji im je obezbeđivao dalja dejstva.

Pošto su se prve tri ofanzive protiv partizanskih odreda i prvih formiranih brigada (u Srbiji, istočnoj Bosni, Sandžaku, Crnoj Gori i Hercegovini) uglavnom svele na njihovo potiskivanje sa tih teritorija, i na kraju bile potpuno kompromitovane prodorom Udarne grupe brigada, pod komandom Vrhovnog štaba u zapadnu Bosnu, okupator je bio prisiljen da preduzima nove mere, kako bi svoj okupacioni sistem što bolje prilagodio novonastaloj, za njega sve složenijoj situaciji.

Prodor Udarne grupe brigada i njihova dejstva, zajedno sa jedinicama u Bosni i Hrvatskoj, doneli su velike vojno-političke rezultate. Okupacioni sistem na tim teritorijama bio je ozbiljno uzdrman. Porast ustanka i sve veći broj i jačina naših jedinica na toj teritoriji nametnuli su okupatorima potrebu da traže nova rešenja. Progresivno pojačavajući svoje snage, neprijatelj je, u ciklusu svojih dejstava u prvoj polovini 1943. bio primoran da sve više izlazi iz okvira okupacionog sistema, da dovlači nove trupe i preduzima dejstva i operacije koje su, po postavljenim ciljevima, angažovanim snagama i sredstvima, a naročito po načinu izvođenja, imala sve šire razmere.

Bitke na Neretvi i Sutjesci reljefno ukazuju na napore koje je okupator preduzimao u nameri da ostvari svoj cilj — uništenje glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

3. ULOGA I ZNAČAJ JEDINICA POD NEPOSREDNOM KOMANDOM VRHOVNOG ŠTABA

Iz do sada iznetog proizlazi uloga i značaj jedinica koje su, u periodu juni 1942. — juni 1943. godine, vodile borbe pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba.

Dejstva grupe proleterskih i udarnih brigada i jedinica koje su im sadejstvovala prilikom prodora u zapadnu Bosnu, i jedinica 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa, radi oslobođenja, a zatim i odbrane slobodne teritorije, zatim dejstva grupe divizija na širokom prostoru Bosne i Dalmacije,⁴⁶⁷ a posebno šestomesečna neprekidna dejstva Glavne operativne grupe u prvoj polovini 1943. zauzimaju centralno mesto u opštim zbivanjima na jugoslovenskom ratištu u pomenutom periodu. Preko tih jedinica Vrhovni štab je neposredno uticao na razvoj i širenje narodnooslobodilačke borbe, a u operativnom smislu regulisao, povezivao i usklađivao borbena dejstva ostalih snaga na centralnom i zapadnom delu Jugoslavije, na kojima su se vodile borbe od strategijskog značaja za obe strane.

⁴⁶⁷ Za grupu divizija (1, 2. i 3) koje su krajem 1942. i početkom 1943. izvodile dejstva na širokom manevarskom prostoru od Save do Dalmacije, bio je u to vreme uobičajen naziv »Manevarska grupa divizija«.

Nesumnjivo, posebno mesto, ulogu i značaj zauzima Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba. Za naše tadašnje uslove, ta krupna, kvalitetna i pokretna snaga u rukama Vrhovnog štaba rešavala je, jedan za drugim, operativne i strategijske zadatke narodnooslobodilačkog rata i služila kao oslonac ostalim našim snagama u njihovim dejstvima, rasterećivala ih neprijateljskog pritiska i omogućavala im predah, pripremu i izvršenje novih zadataka, pod povoljnijim uslovima. Njene jedinice, nevezane za teritoriju, s velikom manevarskom sposobnošću i udarnom snagom, dale su našem ratu u tom periodu izrazito manevarski karakter. Sticajem okolnosti i razvojem situacije, one su primile na sebe kontinuirane udare višestruko nadmoćnijih snaga okupatora, koji je, ne bez razloga, smatrao da bi uništenje tih jedinica i našeg vrhovnog rukovodstva imalo odlučujuće reperkusije na dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata u celini.

Prisiljene da u toku šestomesečnog perioda, pod izuzetno teškim uslovima, koji su zahtevali ogromna naprezanja i lišavanja, izvode svoja dejstva na način koji je daleko nadmašivao našu dotadašnju borbenu praksu, jedinice te grupe i njihovi štabovi izdržali su najtežu, presudnu etapu naše narodnooslobodilačke borbe. Ni ranije ni kasnije Narodnooslobodilačka vojska nije bila u tako teškoj situaciji; period četvrte i pete ofanzive predstavljao je vrhunac neprijateljevih napora i rešenosti da narodnooslobodilačkom pokretu i njegovoj vojsci zada odlučujući udarac.⁴⁶⁸

Dobijene bitke na Neretvi, posebno na Sutjesci, ozbiljno su poremetile okupacioni sistem na velikom delu jugoslovenskog ratišta, pri čemu je neprijatelj pretrpeo osetne gubitke u ljudstvu i mate-

⁴⁶⁸ U stvari, samo je prvih pet neprijateljskih ofanziva imalo za cilj uništenje naših, osnovnih snaga i vrhovnog rukovodstva rata i revolucije. Prve tri, kako je ranije pomenuto, našim protivdejstvima i greškama neprijatelja, svele su se na potiskivanje naših snaga. Samo u periodu četvrte i pete ofanzive, u bitkama na Neretvi i Sutjesci, neprijatelj je uspeo da jedinicama NOVJ nametne kritične situacije, koje su, posle ogromnih napora i velikih gubitaka, uspešno savladane. Šesta neprijateljska ofanziva, premda je po svemu bila od velikog značaja za obe strane, ipak je imala ograničene ciljeve i predstavljala energičnu reakciju Nemaca radi zauzimanja i obezbeđenja jadranske obale, priobalnog pojasa i komunikacija koje iz unutrašnjosti ka njima izvode, jer su ta područja, dejstvima naših jedinica u vreme kapitulacije Italije, bila najozbiljnije ugrožena. Ta su dejstva, izvođena po posebnim planovima, prema različitim teritorijama, u različito vreme i sa različitim rezultatima. Trajala su od sredine septembra 1943. do januara 1944. godine (dejstva duž jadranske obale, na području anektiranog dela Slovenije i slovenačkog primorja, a zatim na Kordunu, Baniji, u Lici, Sandžaku, istočnoj i srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini) i, kao takva, ne predstavljaju jedinstvenu operaciju.

Sedma neprijateljska ofanziva predstavljala je, takođe, niz odvojenih ofanzivnih dejstava, sa ciljem uništenja pojedinih naših jedinica i ovladavanja teritorijama koje su one držale, a sa kojih su neposredno ugrožavale osnovne komunikacije neprijatelja širom Jugoslavije.

Nemački desant na Drvar, izveden 25. maja 1944. radi uništenja Vrhovnog štaba i razbijanja naših jedinica u širem rejonu Drvara, predstavljao je avanturistički pokušaj obezglavljenja NOVJ, od čega su Nemci očekivali privremeno smirivanje situacije na ratištu Jugoslavije. Međutim, angažovane snage i sredstva neprijatelja nisu odgovarale postavljenom cilju.

rijalu. Konačni rezultati i njihove posledice bili su od ogromnog značaja za dalje vođenje rata i revolucije.

Završen je bio presudni period narodnooslobodilačkog rata, a kapitulacija Italije, koja je uskoro usledila, označila je, ujedno, i njegovu prekretnicu u našu korist. Posle dvogodišnjih teških borbi protiv okupatora i kvisinga, u srcu porobljene Evrope, bez ikakve pomoći spolja, narodnooslobodilački pokret doživeo je, najzad, svoju punu vojno-političku afirmaciju i kod neprijatelja i kod saveznika. Oslanjajući se na ogromnu pomoć i podršku naroda, njegov oružani deo, Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije odigrala je odlučujuću ulogu u postizanju tog uspeha i postala ozbiljan faktor na balkanskoj ratnoj pozornici.

Pri tome su stečena velika iskustva u pripremanju, rukovođenju i izvođenju borbi, bojeva i operacija u različitim uslovima i situacijama. U surovim, često katastrofalno složenim uslovima, naše su se jedinice i njihovi kadrovi očeličili, sazreli, sakupili znanja i iskustva kojima je obogaćena naša ratna veština, a naše komandovanje se podiglo na zavidan nivo, što je i sam neprijatelj priznavao.

Postepenim jačanjem naših snaga i povećanjem materijalnih, posebno tehničkih, mogućnosti stvorena je solidna osnova za dejstva Narodnooslobodilačke vojske u drugoj polovini rata. U to su prvi korpusi, divizije i brigade ugradili svoja ogromna iskustva. Dejstva koja su jedinice izvodile u presudnom periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije od posebnog su interesa, ne samo po postignutim rezultatima nego i po uticaju koji su izvršila na razvoj i izgradnju ratne veštine Narodnooslobodilačke vojske u daljem toku rata.

Pred kraj rata oformljena su velika združena operativna tela, armije, koje su uspešno završile operacije i dovele do konačnog oslobođenja naše domovine.⁴⁶⁹

⁴⁶⁹ Zbog toga bi, po mom mišljenju, u konačnoj stručnoj obradi prve polovine narodnooslobodilačkog rata, ta kontinuirana dejstva jedinica, pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, počev sa izvlačenjem jedinica iz zapadne Srbije i formiranjem 1. proleterske brigade, pa zaključno sa protivofanzivom Glavne operativne grupe u istočnu Bosnu, trebalo da zauzme centralno mesto.

Obradena celovito bez podele po teritorijama na kojima su se izvodila, dejstva tih jedinica, uključujući i borbe jedinica koje su im na pojedinim područjima sadejstvovale, pružila bi zaokruženu sliku glavnih zbivanja i postignutih rezultata na centralnom delu jugoslovenskog ratišta, na kome se u tom periodu nalazilo težište ustanka, i na kome su se odigrali presudni događaji narodnooslobodilačkog rata i revolucije.

Dejstva jedinica, na ostalim područjima našeg ratišta, bez neposredne veze sa glavnim snagama, mogla bi se obraditi po teritorijama, odnosno po današnjim republikama.

Tako zaokružena obrada presudnih zbivanja jače bi istakla i zbivanja na ostalim teritorijama i ukazala na njihovu međusobnu uslovljenost, povezanost i stečena iskustva, kao i na zajednički doprinos svih jedinica NOV i POJ postignutim rezultatima u celini. Time bi bio olakšan i rad na prikupljanju, sređivanju, podeli i sistematizaciji dokumentarne građe, naročito one iz novijih izvora, što bi omogućilo i studiozniji pristup i dalji rad na proučavanju i analizi borbi i operacija u prvoj polovini rata.

4. MANEVAR

Mada je Glavna operativna grupa u pomenutom periodu izvela nekoliko uspešnih manevara operativnog značaja, a izuzetno teške situacije na Neretvi i Sutjesci savladala nizom manevara po unutrašnjim pravcima, ipak su, u celini uzeto, mogućnosti izvođenja operativnog, a donekle i taktičkog manevra, u uslovima nesrazmerne nadmoćnosti neprijatelja i, samim tim, suženog manevarskog prostora, bile znatno ograničene, a u pojedinim situacijama i izuzetno otežane.

Zbog toga i manevri o kojima je reč, izvedeni u različitim uslovima vremena i prostora, imaju svaki za sebe, pored zajedničkih opštih, i svoje posebne karakteristike, kako u pogledu mogućnosti i načina izvođenja, tako i po postignutim rezultatima.

Izbijanje Glavne operativne grupe na Ramu i Neretvu izvedeno je u uslovima pojačanog angažovanja glavnih neprijateljskih snaga u napadu na slobodnu teritoriju i odbrambenih dejstava jedinica 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa. To je, uz postojanje široko otvorenog i slabije posednutog prostora, omogućilo koncentraciju tri divizije na predviđenoj prostoriji, bez većeg angažovanja glavnine snaga u savlađivanju neprijateljskog otpora, stvaranje operativnog iznenađenja i silovite prve udare po neprijateljskim garnizonima i uporištima, što je i dovelo do onako krupnih rezultata na početku protivofanzive.

Kada su se naša ofanzivna dejstva pred linijom Konjic — Ivan-sedlo ugasila, a dalji razvoj situacije i sve jači pritisak neprijatelja nametnuli potrebu da se, za spas ranjenika, primi i vodi bitka u okruženju i za izlaz iz okruženja, mogućnosti operativnog manevra sve više su se sužavale, tako da je, pred protivudar prema Gornjem Vakufu, kritična situacija dostigla kulminaciju.

Protivudar najvećeg dela snaga Glavne operativne grupe na tom pravcu, koji je planiran, pripremljen i izveden prema koncepciji dvostrukog obuhvatnog manevra i zatvaranju klešta severno od Gornjeg Vakufa, doneo je samo delimične rezultate. Na to su u prvom redu uticali nedovoljni podaci o jačini neprijateljskih snaga (nije se raspolagalo podacima o uvođenju nemačke 717. divizije na taj pravac, ali i dejstva delova 717. divizije, koji su se u vreme izvođenja protivudara nalazili u zahvatu komunikacije Bugojno — Gornji Vakuf i bili vešto iskorišćeni za odbijanje našeg pritiska prema levom boku i pozadini neprijateljevog borbenog poretka. To je, uz sticaj okolnosti i izvesne propuste jedinica naše desne napadne kolone (1. proleTERSKE divizije), onemogućilo njeno izbijanje na komunikaciju, što je jedino, u datoj situaciji, moglo doneti veće rezultate. U stvari, velika nadmoćnost neprijateljskih snaga i ešelonirani poredak 717. divizije u zahvatu komunikacije isključili su iznenađenje i silinu udara, i pored toga što je slabije posednuti prostor na desnoj obali

Vrbasa omogućavao manevar desne kolone prema levom boku i pozadini neprijatelja.⁴⁷⁰

Premda neprijatelj tom prilikom nije bio razbijen, ipak je njegovo nabacivanje prema Bugojnu imalo veliki značaj za preorijentaciju naših snaga i forsiranje Neretve kod Jablanice. Manevarski prostor, uz docnije nabacivanje neprijatelja u Konjic, bio je znatno proširen što je omogućilo da deo naših snaga pređe Neretvu u rejonu Ostrožca i zaštiti levi bok ojačane 2. divizije prilikom njenog prodiranja kroz tesnac Neretve.

Forsiranje Neretve, stvaranje mostobrana na odseku Jablanice i izvlačenje iz tesnaca Neretve izvršeno je u uslovima oslabljenih četničkih snaga, koje, zavarane pravcem našeg protivudara prema Bugojnu i porušenim mostovima na Neretvi, forsiranje nisu očekivale. Postignuto je bilo puno taktičko, a zatim i operativno iznenađenje i stvoren slobodniji manevarski prostor, što je, uprkos ogromnim teškoćama koje je trebalo savladati, omogućilo da dođu do izražaja pokretljivost i udarna moć naših jedinica. Vešta kombinacija prodora kroz tesnac Neretve, sa ovladavanjem visovima i grebenima na njenim obalama, omogućila je natkriljavanje, obuhvat i razbijanje četničkih snaga na severnim padinama Prenja i brzo slamanje njihovog otpora pri prodoru 2. divizije prema Glavatičevu. Razbijanjem četnika u tom rejonu, stvoreni su uslovi za uvođenje 3. divizije prema Nevesinjskom polju i obezbeđen prostor za dalja dejstva te dve divizije prema liniji Nevesinje — Kalinovik i razbijanje glavnih četničkih grupacija na nevesinjsko-kalinovačkoj visoravni. Ta izrazito manevarska dejstva, nastavljena skoro bez predaha uvođenjem ostalih snaga Glavne operativne grupe, slila su se i pretvorila u novu operaciju, koja je dovela do prodora naših snaga u istočnu Hercegovinu, Crnu Goru i Sandžak i izbijanja divizija Glavne operativne grupe na Zetu, Moraču, Taru i Lim. Obe operacije, izvedene u skladu sa opštom idejom Vrhovnog štaba, predstavljaju našu krupnu protivofanzivu po izlasku iz okruženja u okuci Neretve, koja, po zamahu, dubini i načinu izvođenja, nosi pečat velike pokretljivosti, veštine manevrovanja i ispoljavanja udarne snage naših jedinica.

Ostvareno operativno okruženje naših snaga na početku operacije »Svare« i početni uspesi neprijatelja ukočili su dejstva Glavne ope-

40 protivnapad 3. divizije na Neretvi, koji je po obostrano angažovanim snagama imao taktički značaj, doneo je, u datoj situaciji, operativne rezultate. Međutim, taj manevar, kako je ranije izloženo, izveden je pod mnogo povoljnijim uslovima. Neprijatelj je glavne snage imao u donjem toku Neretvice, na pravcu Ostrožac — Rama, bez jačih bočnih obezbeđenja i značajnijih rezervi u pozadini — prema Konjicu.

Na taj način, na desnom boku rasporeda 718. divizije na Neretvici ostao je relativno slobodan manevarski prostor, što je omogućilo 10. hercegovačkoj brigadi da se, bez jačeg angažovanja pri obilasku neprijateljevog desnog boka, pojavi duboko u njegovoj pozadini. Upoređan napad sa fronta i udar 10. brigade po neprijateljskim, na brzinu skupljenim, rezervama u neposrednoj blizini Konjica ugrozili su prikupljenog neprijatelja na Neretvici, koji je, u pokušaju da se blagovremeno izvuče, bio prisiljen da se u neredu povuče, gonjen sa fronta i pritisnut na bokovima i iz pozadine. Taj manevar, po načinu izvođenja, ne izlazi iz okvira naše ranije borbene prakse, zabacivanja u pozadinu neprijatelja u uslovima slobodnog manevarskog prostora.

rativne grupe u vreme kada su bile završene pripreme za dalje nadiranjeprema istoku. Promena cilja i prelazak na odbrambeno-napadna dejstva, radi preorijentacije glavnih snaga na pravac nameravanog proboja, vršeno je u uslovima ogromne nadmoćnosti neprijatelja, visokoplaninskog, teško prohodnog zemljišta i opterećenosti ranjenicima, što je znatno smanjilo mogućnost manevra već na početku operacije. Dejstva neprijateljskih divizija na spoljašnjim operacijskim pravcima postepeno su smanjivala raspoloživi manevarski prostor i Glavnoj operativnoj grupi nametala teška, složena i riskantna dejstva po unutrašnjim pravcima.

Dok su u bici na Neretvi, protivudarom kod G. Vakufa, forsiranjem Neretve i odbacivanjem neprijatelja prema Konjicu, bili obezbeđeni, mada dosta ograničeno, i vreme i prostor za preduzimanje manevra, prostor u bici na Sutjesci bio je sveden, na kraju, na uzani koridor u zahvatu staze Hrčava — Lučke kolibe — Vrbničke kolibe, koji je bio prostreljivan vatrom neprijateljskog automatskog oružja. Time je kriza za osam brigada grupisanih u tom koridoru bila dostigla kulminaciju i neposredno je zapretila opasnost od njihovog presecanja i tučenja po delovima.

Samo odsudne odbrambene borbe 4. i 2. proleterske brigade za zaštitu tog koridora i obezbeđenje vremena za uvođenje delova 2. proleterske divizije na pravcu ostvarenog uspeha 1. divizije, kao i prisustvo 3. divizije na Vučevu i Sutjesci, prema kojoj su, u datoj situaciji neposredno stajale dve nemačke divizije, omogućilo je da se kriza glavnine, posle prelaska Sutjeske, uspešno savlada. Inače, po mom mišljenju, uspeh 1. divizije, mada veoma značajan, sam po sebi ne bi bio dovoljan, jer se ona, u svom nadiranjup, bila prilično udaljila od glavnih snaga. Proboj iz okruženja odvijao bi se vrlo verovatno pod mnogo težim uslovima i okolnostima da je neprijatelj raspolagao jačim snagama za intervenciju na Zelengori.

Tek prelaskom pruge Sarajevo — Višegrad obezbeđen je slobodan prostor za manevar prema istočnoj Bosni, čime je neprijateljski plan o uništenju naših glavnih snaga i vrhovnog rukovodstva bio u potpunosti kompromitovan.

U obe bitke, na Neretvi i Sutjesci, izlaz iz okruženja morao se izvesti sopstvenim snagama. Nastojanja Vrhovnog štaba da se kritične situacije i proboj olakšaju usmeravanjem, odnosno dovlačenjem naših jedinica koje su se nalazile van neprijateljskog obruča, duboko prema pozadini i bokovima neprijatelja, na najosetljivije pravce za Glavnu operativnu grupu, nisu mogla biti ostvarena.⁴⁷¹

⁴⁷¹ U bici na Neretvi, kako je već izneto, Vrhovni komandant je izdao 1. bosanskom korpusu nekoliko naredenja za upućivanje jedinica iz srednje i istočne Bosne u rejon Travnika i Igmana radi dejstva u bok i pozadinu neprijateljskih snaga na pravcu G. Vakufa i Konjica, ali do toga nije došlo.

U bici na Sutjesci 5. krajiška divizija, još u vreme priprema za izvršenje proboja južno od Foče, dobila je naredenje da se iz srednje Bosne orijentiše prema Foči, a kada to nije ostvareno, ponovo je 5. juna naredeno 1. bosanskom korpusu da tu diviziju, a po mogućnosti i druge jedinice iz srednje Bosne, najhitnije uputi u pravcu Trnova (južno od Sarajeva), sa zadatkom da izvrše

Mogućnosti i način izvođenja taktičkih manevara, kao i postignuti rezultati, bili su, takođe, u obe bitke, veoma različiti. Dok se u bici na Neretvi niz uspešno izvedenih taktičkih manevara pojedinih brigada i bataljona, kako u borbama u okruženju, tako i posle forsiranja Neretve, slio u krupne operativne zahvate (protivudar kod G. Vakufa, nabacivanje 718. divizije u Konjic, stvaranje šireg mostobrana i razbijanje četnika u okuci Neretve, bojevi kod Glavatičeva, Nevesinja i Kalinovika itd.), dotle su uslovi za njegovo izvođenje u bici na Sutjesci bili znatno ograničeni.⁴⁷²

Ograničene mogućnosti za izvođenje manevra donekle je ublažavala velika pokretljivost naših jedinica, što se ponekad pogrešno izjednačuje sa manevrom. Skidanje pojedinih jedinica ili njihovih delova sa manje ugroženih pravaca i odseka i njihovo hitno prebacivanje na najviše ugrožene pravce, u datoj situaciji, izuzetno važne, zamenjivalo je, pri našem akutnom nedostatku snaga, manevr rezervama, kojih nije bilo.

Pokazalo se, takođe, da su i snage Glavne operativne grupe, u odnosu na suženi manevarski prostor i pritisak višestruko nadmoćnog neprijatelja, bile prevelike za uspešno manevrovanje, naročito na prostoru Tara — Piva — Sutjeska i, po prelasku preko Sutjeske, kada je već otpočeti proboj preko Zelengore, i bez Centralne bolnice, zbog izduženosti kolona na uskom koridoru i pod jakim pritiskom neprijatelja na oba boka, pretio da se ugasi.⁴⁷³

pritisak na neprijatelja u širem rejonu Zelengore i prijate jedinice Glavne operativne grupe u toku proboja.

Da se to naređenje moglo izvršiti, proboj preko Zelengore izveo bi se pod mnogo povoljnijim uslovima. Međutim, prisustvo neprijateljskih snaga na pravcu pokreta i splet raznih okolnosti, kao i teškoće oko uspostavljanja i održavanja veze, onemogućili su njegovo blagovremeno izvršenje.

⁴⁷² Vezanost Glavne operativne grupe za Centralnu bolnicu i štabova divizija i brigada za svoje bolnice, koja je umnogome ograničavala izvršenje manevra u širim (operativnim) i užim (taktičkim) razmerama, namerno izostavljam, jer je u toku šest meseci pitanje ranjenika dominiralo svima našim dejstvima i bilo jedan od osnovnih elemenata pri proceni situacije i donošenju odluka.

Ne ulazeći u razmatranja o celishodnosti uključivanja Centralne bolnice u sastav Glavne operativne grupe, izneo bih samo mišljenje o izuzetnim teškoćama koje su iskrsavale pri rešavanju pitanja ranjenika u celoj prvoj polovini rata, a i znatno docnije, mada u manjoj meri. Ne priznavajući nam pravo zaraćene strane, neprijatelj nije primenjivao ni odredbe Ženevske konvencije prema zarobljenim ranjenicima i sanitetskom osoblju, već ih je, po kratkom postupku, na licu mesta ubijao. U tako surovim uslovima borbe, bez sigurne i čvrste pozadine, bilo je vrlo teško, a ponekad i nemoguće, zadovoljiti dva protivrečna zahteva pri rešavanju tog pitanja: bezbednosti ranjenika, s jedne, i stvaranje povoljnih uslova za njihovo zbrinjavanje i lečenje, s druge strane. Dok su ti zahtevi, pri postojanju slobodne teritorije, unekoliko i mogli biti zadovoljeni, u uslovima velike pokretljivosti, naročito većih jedinica, ranjenici su predstavljali, često, skoro nerešiv problem, sa kojim su se naši štabovi u četvrtoj i petoj ofanzivi neprekidno nosili. Čak i da nisu bili izvučeni, ranjenici i bolesnici sa slobodne teritorije na početku protivofanzive, Glavna operativna grupa opteretila bi se, u šestomesečnim teškim borbama, velikim brojem novih ranjenika i bolesnika (epidemija tifusa). Sa izuzetkom kratkog intervala između tih dveju ofanziva, oni su bili neprekidno ugroženi i pored ogromnih napora i nastojanja da se obezbede.

⁴⁷³ Stečena iskustva u pogledu celishodnosti grupisanja većih naših snaga u uslovima malog manevarskog prostora i jakih neprijateljskih snaga, kao i

Mogućnosti za primenu manevra u daljem toku rata rasle su uporedo sa slabljenjem okupatorskih snaga na jugoslovenskom ratištu i sa stalnim porastom brojnih i materijalnih mogućnosti Narodnooslobodilačke vojske.

Postepeno menjanje odnosa snaga u našu korist, sve veće pukotine u okupacionom sistemu i stečena iskustva stvarali su povoljnije uslove za preduzimanje većih manevarskih zahvata na velikom delu jugoslovenskog ratišta. Pri tome je i uloga manevra dobijala sve veći značaj, što je posebno došlo do izražaja u toku izvođenja operativnih manevra u okvirima armija, u operacijama za konačno oslobođenje naše zemlje.

5. PLANIRANJE BORBENIH DEJSTAVA

Specifični vojno-politički uslovi vođenja partizanskog rata na okupiranoj teritoriji, mnoštvo neprijateljevih trupa, naše relativno male snage i materijalna sredstva nisu zahtevali razradu posebnih planova za upotrebu raspoloživih snaga i sredstava, mada je u tom pogledu bilo zamisli, ideja i predviđanja.

Zbog toga, po mom mišljenju, prenaplašavanje planiranja borbenih dejstava u tom periodu, bilo da se radi o opštim planovima Vrhovnog štaba za preduzimanje dejstava širih razmera, bilo o planovima štabova na raznim nivoima za izvršavanje određenih zadataka, ne odgovara realnom sagledavanju uslova pod kojima su ta dejstva predviđena i pripremana, kao ni načinu taktici) na koji su izvođena.

Smatrajući da postignuti rezultati dozvoljavaju i opravdavaju takav prilaz, u našim posleratnim radovima često se ispoljava težnja da se dokaže kako su preduzetim neprijateljskim planskim dejstvima protivstajala naša unapred planirana protivdejstva, ističući, pri tome, našu neprekidnu inicijativu u svim prilikama i situacijama i osporavajući neprijatelju ma kakvu inicijativu u odnosu na nas.⁴⁷⁴ Prirodno, takvim se prilazom upada u kontradikciju i dolazi u koliziju sa utvrđenim faktografskim podacima i činjenicama, što znatno uma-

vrlo povoljni vojno-politički uslovi nastali posle kapitulacije Italije, doveli su do dekoncentracije jedinica Glavne operativne grupe po izvršenom probou preko Zelengore i uspešno završenoj protivofanzivi u istočnoj Bosni. Veći broj brigada vraćen je na svoja područja, gde su poslužile kao osnova za formiranje novih divizija.

Novi korpusi, formirani u jesen 1943. pretežno na svojim teritorijama, izvodili su dejstva sa osloncem na sopstvene slobodne teritorije, koje su držali, povezivali i dalje širili. Te teritorije, organizovanjem čvrste narodne vlasti i vojno-pozadinskih organa, postepeno su poprimale karakter solidnih pozadina za crpljenje ljudskih i materijalnih rezervi i preduzimanje dubljih manevarskih zahteva na preostalim neoslobodenim područjima.

⁴⁷⁴ premda su postojale naše manje ili veće jedinice na mnogim područjima okupirane teritorije radi uznemiravanja, pritiska i nanošenja gubitaka neprijatelju, što je našoj inicijativi u celini davalo širi značaj, ipak ta aktivnost u prvoj polovini rata, zbog izrazite nadmoćnosti neprijatelja, nije uvek bila dovoljna da spreči okupatora u preduzimanju ofanzivnih dejstava, kada je on to smatrao za potrebno.

njuje vrednost takvih radova, uopšte, i mogućnost njihovog korišćenja za stručnu i argumentovanu analizu i obradu stvarnih shvatanja, posebno.

Činjenica je da je neprijatelj u toku prve polovine narodnooslobodilačkog rata, projektovao, planirao, pripremao i izveo, osim pet ofanziva, koje su imale za cilj uništenje naših glavnih snaga i najvišeg rukovodstva, i niz drugih ofanziva radi uništenja naših jedinica na raznim područjima i teritorijama. Iako su te ofanzive bile lokalnog karaktera, ugrožavale su naše snage, nanosile im gubitke, a ponekad dovodile ih i u vrlo teške i kritične situacije. Pri tome, neprijatelj je imao inicijativu i nametao nam, u širim ili užim okvirima, dejstva koja nisu ranije, ili bar nisu u potpunosti, mogla biti predviđena, pa prema tome ni planirana.⁴⁷⁵

Činjenica da su naše jedinice i njihovo komandovanje na svim nivoima, ranije ili kasnije, sa manje ili više napora i gubitaka, pretežno uspevale da, u toku protivdejstava, preuzmu inicijativu od neprijatelja, kao i to da su naše jedinice, uzeto u celini, nastojale i faktički držale inicijativu i preduzimale svoja dejstva nezavisno od volje okupatora na velikom delu naše teritorije, ne može biti povod za donošenje suprotnih zaključaka.⁴⁷⁶

Bilo da se radilo o inicijativno preduzetim dejstvima, bilo o dejstvima koja nam je neprijatelj nametao, naše je komandovanje donosilo takve odluke koje su odgovarale datoj situaciji i našim mogućnostima, nastojeći da realno ceni neprijateljske snage, sredstva i mogućnosti i uzimajući pri tome u obzir kvalitete svojih jedinica. Na osnovi tih procena, bila su planirana i izvođena naša dejstva i protivdejstva, koja su, bez obzira na povremene krize i neuspehe u težim situacijama, donosila određene, pretežno pozitivne rezultate, a neprijateljske svodile na minimum.

Iz toga se ne bi mogao izvući zaključak da naša dejstva nisu ni imala izrazito planski karakter, što se, takođe, ponekad naglašava. Takvi i slični zaključci polaze od postavke da su naša borbena dejstva, izvođena u specifičnim uslovima, bila bazirana na novoj, specifično našoj ratnoj veštini, koja skoro nije ni imala ništa zajedničko sa opštim načelima za vođenje oružane borbe, već je predstavljala gotova, originalna borbena rešenja, u svim situacijama i prilikama.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Ofanziva na Kozari, u Sloveniji, Kordunu, Baniji, Lici, Dalmaciji i drugde.

⁴⁷⁶ Ne može se, dakle, bez opasnosti da se padne u protivrečnosti, sa jedne strane, stalno podvlačiti naša inicijativa, svugde i u svim prilikama, a sa druge, isticati ciljeve i velike snage i sredstva koje je neprijatelj angažovao, sa težnjom da te ciljeve ostvari. Time se, po mom mišljenju, ne daje veća vrednost i značaj našim dejstvima i postignutim rezultatima; naprotiv, potcenjuju se i umanjuju napori naših štabova i jedinica da se i takve, izuzetno teške situacije, koje nam je nametao neprijatelj, preodole i savladaju sa što manje gubitaka.

⁴⁷⁷ Opšta načela za vođenje oružane borbe, kao rezultat vekovnih iskustava u ratovanju, zajednička su za sve vrste ratovanja, uključujući i partizanska dejstva; menjala su se i dalje će se menjati, kao posledica tehničkog razvoja sredstava, a time i metodi (načini) njihove upotrebe u raznim uslovima.

Specifični uslovi oslobodilačkog rata i sredstva kojima smo raspolagali nametali su nam i specifičnu primenu opštih načela za vođenje oružane borbe,

S obzirom na skromne snage i sredstva kojima smo raspolagali, za pripremanje borbenih dejstava nama zaista i nisu bili potrebni neki naročito razrađeni planovi, ali je planova, kao uostalom u svakoj ljudskoj delatnosti, bilo i moralo ih je biti, iako nisu posebno i pismeno formulisani. Ideje, zamisli, predviđanja i postupci za određene situacije razrađivani su, zavisno od nivoa štabova, obično usmeno, na sastancima najodgovornijih članova štaba, a odluke za konkretna dejstva uobličavane su u vidu pisanih, a ponekad i usmenih, direktiva, zapovesti, naređenja i uputstava. Premda ta naša dokumenta, po svojoj formi i sadržaju, nisu odgovarala načelnim postavkama za vođenje borbene dokumentacije, ipak su jasno ukazivala na ciljeve, zadatke i načine njihovog izvršenja, a time i na osnove plana kojima se rukovodio viši štab u pojedinim situacijama. Raspoloživa dokumentacija iz tog perioda to najbolje potvrđuje.⁴⁷⁸

Međutim, s obzirom na to da se unapred pripremljeni početni planovi, u ofanzivnim i u defanzivnim dejstvima, skoro nikada ne mogu u potpunosti ostvariti, jer zavise od obostranih postupaka, koji se u svemu ne mogu predvideti, u njima se, ranije ili kasnije, zavisno od razvoja situacije i toka dejstava, u celini ili delimično, vrše veće ili manje korekcije i dopune. Svestranija procena situacije i, u vezi s tim, veća tačnost predviđanja protivnikovih postupaka i reakcija olakšava izvođenje početnih dejstava, zahteva manji broj korekcija i obezbeđuje usklađivanje dejstava na opštim postavkama razrađenog plana, ali se plan skoro nikad potpuno ne realizuje u svom prvobitnom vidu. Dinamika dejstava, u širim i užim okvirima, neočekivani postupci protivnika, obostrane greške i propusti operativnog, a ponekad i taktičkog značaja, kao i sticaj raznih drugih okolnosti koje se nisu mogle predvideti, predstavljaju stalno dejstvjuće faktore na tok borbenih dejstava. Brzo reagovanje na novostvorene situacije, donošenjem celishodnih odluka za preduzimanje dejstava u izmenjenim uslovima, bila je odluka -našeg komandovanja na svim nivoima. Ono je stvaralački primenjivalo opšta načela za vođenje oružane borbe, prilagođavajući ih konkretnim situacijama.

pri čemu smo, u raznim situacijama i uslovima, tražili i nalazili rešenja koja su pretežno dovodila do pozitivnih rezultata.

Na taj način, kroz stečena iskustva u uspesima i neuspesima, postepeno je izgrađivana operativna veština i taktika naših jedinica u datim uslovima, koji su se, takođe, postepeno menjali.

Upravo u veštoj primeni opštih načela za vođenje borbe u našim uslovima ogleda se, po mom mišljenju, specifičnost i originalnost ratne veštine narodno-oslobodilačkog rata.

^{4,8} Upravo nedovoljna razrađenost tadanje borbene dokumentacije i specifičan način izvođenja naših dejstava u tom periodu dovode do teškoća u njihovoj posleratnoj obradi. Prigovori da je ta obrada često šematizovana, a prikaz dejstava doterivan prema uslovima normalnog vođenja rata, bez obzira na ostale faktore koji su u našim uslovima bili od većeg ili manjeg značaja, po mom mišljenju, samo su delimično opravdani. Da bi se naša dejstva mogla kritički obraditi i analizirati, radi izvlačenja određenih zaključaka i iskustava, nema drugog načina već da se ona obrade po načelima za izvođenje borbenih dejstava uopšte, uzimajući pri tome u obzir specifične uslove (snage, sredstva, zemljište itd.) pod kojima su izvođena.

Ako pokušamo da ukratko razmotrimo obostrane planove dejstava u prvoj polovini 1943. videćemo da je situacija za obe strane vrlo često nastajala na način koji nije bio predviđen prvobitnim planovima, što se odražavalo na tok borbenih dejstava i na postignute rezultate.

Nemačko komandovanje, u svojoj osnovnoj operativnoj zamisli, predviđalo je opkoljavanje i uništavanje naših glavnih snaga u nekoliko uzastopnih operacija, koje su, u krajnjem rezultatu morale da dovedu do potpunog čišćenja teritorije NDH, kao preduslova za njenu politiku i vojnu konsolidaciju. Predviđajući da će za postizanje krajnjeg cilja biti potrebno postepeno obuhvatanje cele zone dinarskog planinskog grebena, nemačko komandovanje je, u saradnji sa Italijanima, razradilo plan za izvođenje operacija »Vajs«.

Delimični rezultati, kojima je završena najvažnija i najobimnija operacija »Vajs I« prema slobodnoj teritoriji i prodor Glavne operativne grupe na Ramu i Neretvu imali su za posledicu da je sledeća operacija — »Vajs II«, za okruženje i uništenje naših snaga u širem rejonu Grmeča, upravo pred njeno izvođenje doživela prvu korekciju (izvlačenje 718. divizije), a zatim i drugu (upućivanje 717. divizije na pravac Gornji Vakuf — Prozor). Ne uviđajući da je težište bitke pomerenom prema Neretvi, Nemci uporno sprovode planirana dejstva po planu »Vajs II«, ali, zbog izvlačenja tih dveju divizija, sa prepolovljenim snagama. Ta operacija, zbog prisustva i dejstava naših glavnih snaga na Neretvi, postepeno se za okupatora slila u operaciju »Vajs — Neretva«, kako su je Nemci nazivali, sa svim karakteristikama improvizacije. Tek u poslednjoj fazi, kada su naše snage sa ranjenicima već bile okružene u okuci Neretve, Nemci su uvideli kakve im se mogućnosti nude i nastojali su da već postignuto okruženje ojačaju hitnim upućivanjem 369. i 7. SS-divizije prema Neretvi. Međutim, protivudar naših snaga kod Gornjeg Vakufa, a zatim preorijentacija prema Neretvi, njeno forsiranje i prenošenje dejstava Glavne operativne grupe na njenu levu obalu, ukazali su Nemcima da je za postizanje odlučujućeg rešenja bilo kasno, pa su se zadovoljili potiskivanjem naših snaga sa toga prostora i ovlašivanjem desnom obalom Neretve.

Uvidevši da je Glavna operativna grupa, posle razbijanja četničkih i italijanskih snaga na kalinovačko-nevesinjskoj visoravni, veoma uspešno razvila svoja dejstva prema Drini, Crnoj Gori i Sandžaku, Nemci su prozreli naše namere, shvatili opasnost od naših uspeha na tom, za njih vitalnom prostoru i, s obzirom na dotadašnja iskustva, u najvećoj su tajnosti, bez obaveštavanja saveznika, planirali, pripremili i otpočeli operaciju »Svare«. Ta operacija, po svojoj osnovnoj ideji, početnom operacijskom planu, angažovanju velikih snaga i sredstava i povoljnoj bitačnoj prostoriji, imala je sve odlike brižljivo i tajno pripremljene planske operacije.

Međutim, i ta operacija, iako planski veoma dobro postavljena i pripremljena, već na početku izvođenja doživela je korekcije. Pre-

cenjen značaj naše diverzije kod Bioča, pogrešni postupci na zapadnopivskom pravcu, naša protivdejstva i propusti i greške nemačkog komandovanja u trci za vreme i prostor, umnogome su izmenili osnovne postavke pripremljenog plana i zahtevali nove odluke i planove dejstava. Upravo ta naknadna planiranja, vršena u dinamici borbi, operativno i taktički su podbacila, što je, pored ostalog, umnogome doprinelo neuspehu koji je na kraju bitke neprijatelj pretrpeo.

Namera Vrhovnog štaba da u proleće 1943. prenese operacije u Hercegovinu, Crnu Goru, Sandžak i dalje na istok, ukoliko za to budu obezbeđeni povoljni uslovi, ostvarena je pod pritiskom neprijatelja na slobodnu teritoriju u Bosanskoj krajini, koja je usledila znatno ranije, pod krajnje nepovoljnim uslovima.

Kada je postalo jasno da se slobodna teritorija ne može uporno braniti bez izlaganja naših snaga velikim gubicima, kao i to da na pravcu nameravane protuofanzive postoje relativno povoljni operativni uslovi za njeno izvođenje, otpočelo je koncentrisanje predviđenih divizija na pravac Rama — Neretva. Ta je koncentracija bila olakšana angažovanjem velikog dela neprijateljskih snaga u borbama sa jedinicama 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa.

Izvedena po planu i vrlo uspešno, zaključno sa prodorom na Neretvu i na željezničku prugu Sarajevo — Konjic — Jablanica, naša su se dejstva, posle neuspeha na odseku Ivan-sedlo — Konjic, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga i radi zaštite ranjenika, postepeno pretvorila u bitku u okruženju, u okuci Neretve, koju nismo planirali ni želeli. U novonastaloj situaciji, za uspešan izlaz iz okruženja trebalo je preduzeti niz složenih, ranije nepredviđenih dejstava, od čijih je rezultata zavisilo očuvanje žive sile i ranjenika.

Posle stvorenih, mada vremenski i prostorno ograničenih, uslova za izlaz iz okruženja, proboj je izvršen na pravcu koji je, zbog relativno slabijih četničko-italijanskih snaga na njemu, nudio najviše izgleda na uspeh, bez obzira na prirodne teškoće koje je trebalo savladati. Data situacija je nametnula takvo rešenje, jer su izgledi za izvršenje proboja sa Centralnom bolnicom u nekom drugom pravcu bili minimalni i riskantni. Na taj način, pravac proboja poklopio se, uglavnom, sa ranije predviđenim pravcem protivofanzive prema istoku, s tom razlikom što se, umesto Konjica, koji je predstavljao vrata za prodor u Hercegovinu, moralo krenuti preko teško prohodnog, vrletnog Prenja.

Dalja ofanzivna dejstva, u kojima su došli do punog izražaja manevarska i udarna sposobnost naših jedinica, izvršena su po planu, uz manje korekcije. Ta dejstva su bila delom olakšana stvorenim iznenađenjem oslabljenih četničko-italijanskih snaga na levoj obali Neretve,⁴⁷⁹ a krajnji rezultat bio je dubok prodor naših jedinica u

⁴⁷⁹ protivudar kod G. Vakufa i rušenje mostova na Neretvi naveli su četnike i Italijane na zaključak da naše snage pokušavaju da se probiju prema severu. Kao posledica toga, usledilo je izvlačenje dela četničko-italijanskih snaga sa leve obale Neretve i dovelo do slabljenja budnosti na tom prostoru. Naknadni njihovi pokušaji da se ponovnim privlačenjem snaga spreči izvla-

Crnu Goru i Sandžak, što je obezbeđivalo povoljne uslove za dalja dejstva prema istoku.

U rasporedu za prodor prema Limu, Glavnu operativnu grupu zatekao je početak operacije »Svare«, kojim je neprijatelj ostvario potpuno operativno iznenađenje. Kada su njegove namere uočene, doduše, sa izvesnim zadocnjenjem, naša planirana i pripremljena ofanzivna dejstva morala su otpasti. Naša dalja protivdejstva bila su usmerena na to da se snage i ranjenici izvuku ispod udara neprijatelja pod što povoljnijim uslovima.

Prema tome, bitka na Sutjesci za nas je bila neplanska i nametnuta, i to pod najtežim uslovima. Tako nametnuta, ona je, sa naše strane, vođena po jednoj osnovnoj zamisli — proboj iz okruženja na pravcu koji nudi najviše izgleda na uspeh. Na osnovi te ideje, planiran je niz naših dejstava: pokušaj proboja južno od Foče; posle neuspeha na tom pravcu i donete odluke za izvršenje proboja preko Sutjeske, preduzeta je planska preorijentacija naših glavnih snaga na pravac Tara — Piva — Sutjeska, uz uporedno vođenje borbi za obezbeđenje vremena i prostora. Mada je pri tome, prema opštoj zamisli, posle izvršenog proboja na Sutjesci, prodor u istočnu Bosnu smatran najcelishodnijim, i ostali pravci uzimani su ozbiljno u obzir. Nastojanja da se na Sutjesku izade što širim frontom, radi izvršenja proboja i nastavljanja dejstava u divergentnim pravcima u istočnu i srednju Bosnu, planski pokušaji otvaranja pravca preko Golije, radi proboja dela naših snaga i ranjenika u Hercegovinu, pa i sama podela na dve grupacije u kritičnoj situaciji, ubedljivo navode na takav zaključak.

Međutim, svi pokušaji Vrhovnog štaba da dekoncentracijom snaga i ranjenika smanji rizik proboja na jednom pravcu, nisu se mogli realizovati, i pored upornih borbi jedinica da izvrše postavljene zadatke. Prelazak preko Sutjeske izvršen je na uskoj breži između Košura i Ozrena, a proboj preko Zelengore na pravcu ostvarenog uspeha 1. proleterske divizije. Pri tome je 3. divizija, sa ranjenicima, ostala odsečena i, na kraju, razbijena.

Superiornost našeg komandovanja na svim nivoima pri postavljanju ciljeva i planiranju borbenih dejstava ogledala se, između ostalog, u sigurnom predviđanju neprijateljskih namera, realnoj proceni situacije i veštom uočavanju i maksimalnom iskorišćavanju postojećih mogućnosti za ostvarenje postavljenih ciljeva.

6. SAVLAĐIVANJE SUROVIH USLOVA RATA

Opšte poznati, čak i od neprijatelja, u mnogo prilika, istaknuti borbeni moral i masovni heroizam naših boraca i jedinica, kao i njihove sposobnosti za velika naprezanja i lišavanja pri izvršavanju

čenje naših jedinica iz tesnaca Neretve, nose vidljive pečate improvizacije. Tek na kalinovačko-nevesinjskoj visoravni njihova protivdejstva dobila su planski karakter, ali oni više nisu bili u stanju da zadrže manevar i izdrže udare naših jedinica, pa su na celom tom prostoru doživljavali poraz za porazom, od kojih se četnici više nikad nisu potpuno oporavili.

borbenih zadataka, u posleratnom periodu često su obrađivani, naročito kao predmet književnog i uopšte umetničkog stvaralaštva.

Međutim, hrabrost koja u širem smislu izražava moć i snagu volje da se savlada strah i održi sposobnost za akciju i u najtežim okolnostima, nije apsolutno postojana. Individualne psiho-fizičke predispozicije, kao i moralno-etičke norme blede, troše se i iscrpljuju pod pritiskom uzastopno ponavljanih fizičkih i psihičkih napora. Po meri u kojoj se ti neprekidni napori približavaju granicama prirodnih ljudskih mogućnosti, nastaju manje ili veće krize kod pojedinaca i kod celih kolektiva; hrabrost može privremeno i da zataji, a kada, u izuzetno teškim i složenim uslovima ti napori dostignu kulminaciju, čak i mnogostruko proverena hrabrost pretvara se u privremenu apatiju.

U toku razmatranog šestomesečnog perioda, naše jedinice nisu imale skoro nikakvih mogućnosti za duži odmor, ponekad i posle izvršenja najtežih zadataka. Bez smene, lišene najelementarnijih potreba za život (ishrane, odeće, higijene, sanitetskog zbrinjavanja, praćene pegavcem i ostalim bolestima, koje su ti surovi uslovi sami sobom nosili), one su taj period izdržale pod skoro neshvatljivim uslovima i okolnostima.

Prirodno da su i naše jedinice i pojedinci u takvim uslovima podlegali prirodnim zakonima i ljudskim slabostima, naročito kada su se, posle dugih napora, nalazili na granicama svojih mogućnosti, a takvih slučajeva bilo je u ovom periodu dosta. Na to je, po mom mišljenju, potrebno ukazati, pored ostalog i zbog toga da bi se rešljivo istakli ogromni napori koje su štabovi, jedinice, i sami pojedinci ulagali da bi se te prirodne zakonitosti i teškoće savladale.⁴⁸⁰

Bilo je izvanredno hrabrih boraca, koji su u bezbroj prilika, svojom izuzetnom hrabrošću, snalažljivošću i upornošću u borbi, prosto nosili svoju okolinu za sobom i, kao takvi, uživali ugled i služili za primer sredini u kojoj su se nalazili. Pa ipak, ti isti borci, u nekim prilikama, pod pritiskom uzastopnih fizičkih i psihičkih naprezanja, ponekad nisu bili u stanju da izvrše mnogo lakše i jednostavnije zadatke od onih koje su, u mnogo prilika, izvršavali.

Dugi napori, lišavanja i najelementarnijih potreba, veliki gubici ili neuspesi imali su za posledicu da su pojedine jedinice, do tada čvrsti borbeni kolektivi, postepeno gubile homogenost, koja ih je uvek držala prikupljene i usmerene jednom cilju — izvršenju dobijenog zadatka. U vreme kratkih predaha, nastajalo bi izvesno opuštanje pojedinaca, koje se postepeno prenosilo na veće grupe, a ponekad i na celu jedinicu. Pojedinačno i grupno, podsvesno se dolazilo do uverenja da je učinjeno sve što se moglo, da dalji napori nisu mogućí, upravo da se stiglo na granicu mogućnosti. To se nije ispoljavalo u nespремnosti za izvršavanje zadataka, većim disciplin-skim istupima i slično, ali je svaki posmatrač — starešina mogao uočiti i osetiti da je jedinica dospela u stanje u kojemu se, bez kraćeg odmora i sređivanja, od nje ne mogu zahtevati nova naprezanja.

⁴⁸⁰ Neke posleratne obrade pojedinih borbi i bojeva nisu lišene raznih preterivanja, umetnih rekonstrukcija, romantike i patetike, kao i subjektivnog prikazivanja kriza, propusta, neuspeha i njihovih posledica.

U takvim slučajevima, bilo da se radilo o pojedincima bilo o jedinicama, preduzimane su neodložne mere da se omogući ma i najkraći odmor, kako bi se stanje u jedinici sredilo. Naši štabovi i rukovodioci uživljavali su se u psihu svojih boraca, delili sa njima sve teškoće i lišavanja i dobro poznavali mogućnosti pojedinaca i jedinica. Čim bi se osetilo da se napori pojedinih jedinica bliže granicama mogućnosti, preduzimane su sve mere, koje su u datoj situaciji bile moguće, da se te privremene krize savladaju i prebrode bez težih posledica. Kratki odmori, uz eventualno nešto bolju ishranu, pojačan politički rad prilagođen nastaloj situaciji, objašnjenje događaja, političko rasvetljavanje predstojećih zadataka, unošenje optimizma, vedrine i borbenosti — sve je to među borcima ohrabrujuće i povoljno delovalo; izuzetni kvaliteti naših jedinica ponovo su dolazili do svog punog izražaja. Mnogi primeri iz naše borbene prakse ukazuju na to da su naši štabovi i starešine, u takvim prilikama, čak i po cenu izvesnog rizika, omogućavali svojim jedinicama odmor i sređivanje.⁴⁸¹

Međutim, izuzetno teške i skoro bezizlazne situacije, koje su nastupale u toku dužih neprekidnih borbi, glad i ostala lišavanja, kao što je to bio slučaj sa 3. divizijom i ranjenicima na Sutjesci, imali su i mnogo teže posledice. Nagon za samoodržanjem, kao osnovno ljudsko stanje u svakoj teškoj situaciji, posebno u borbi i ratu uopšte, pretvarao se, pod pritiskom dramatičnih situacija i dugotrajnih borbi i lišavanja, kod pojedinaca, kolektiva ili njihovih delova — u apatiju. Smrt se podsvesno priželjkivala, jer je ona oslobađala od svega. Borilo se i ginulo s ciljem da se neprijatelju nanese što veći gubici, bez obzira na sopstvene i bez izgleda na uspeh. Bila je potrebna ogromna volja i unutarnja snaga svakog pojedinca da se nagon samoodržanja zadrži na granici apatije. Mada se u tome pretežno i uspevalo, bilo je slučajeva kada su joj pojedinci i grupe potpuno podlegali; bilo bi čudno i neobjašnjivo da toga nije bilo. Prekaljeni borci u bezbroj borbi bili su, ipak, ljudi koji podležu prirodnim zakonima. Međutim, bilo je dovoljno da se nazru i najmanji izgledi na uspeh, da se obezbedi najmanji predah koji je vraćao fizičku i psi-

⁴⁸¹ Iz života i delovanja 3. divizije evo nekih karakterističnih primera: kratak predah 10. hercegovačke brigade, posle desetodnevnih borbi sa mnogo nadmoćnijim četničkim snagama, posle prebacivanja sa leve na desnu obalu Neretve; posle vrlo kratkog odmora brigada je izvršila udar u bok i pozadinu neprijatelja na Neretvici i postigla ranije iznete rezultate.

Posle skoro četrdesetodnevnih neprekidnih borbi kod Prozora, G. Vakufa, na Rujištu i u odbrani pravca Gacko — Plana, u kojima je pretrpela velike gubitke, a trbušni tifus uzeo ozbiljne razmere, iznurenoj 1. dalmatinskoj brigadi, nekoliko dana odmora u Pivskoj župi bilo je dovoljno da se sredi i da, u bici na Sutjesci, sa istim elanom kao i ranije, rešava dobijene zadatke.

Zauzimanje Nevesinja na kraju bitke na Neretvi bio je prvi, nešto duži predah brigadama 3. divizije i 4. proleterske brigade, koja im je u borbama sadejstvovala. Sve brigade su bile jako iznurene, tako da se prilikom ponovnog napada četnika i Italijana na odbranu grada nije moglo ozbiljno računati, bez izlaganja jedinica velikim gubicima. U takvoj situaciji, štab divizije izvukao je brigade, bez jačeg angažovanja, dok se nisu stvorili uslovi za ponovno zauzimanje Nevesinja.

hičku snagu, pa da se nagon samoodržanja vrati, a sa njime svest i volja za životom i borbom, te divne osobine naših boraca i starešina.⁴⁸²

Izdržani napori i lišavanja, naročito glad, imali su za posledicu da su se skoro kod svih jedinica Glavne operativne grupe po izvršenom probouju i uspešnom nadiranju prema istočnoj Bosni pojavile izvesne slabosti, do tada skoro neuobičajene kod naših jedinica. Odvajanje pojedinaca i grupica iz jedinica, zaostajanje na maršu, lutanje po selima i drugim jedinicama radi nabavke hrane i slične negativne pojave nisu bile redak slučaj u to vreme.⁴⁸³ Mada su te pojave imale privremeni karakter i bile savladane za vrlo kratko vreme političkim radom i samom svešču boraca, potrebno je na njih ukazati da bi se bolje istakli i lakše shvatili ogromni napori i odricanja kojima su naše jedinice i borci, prožeti visokim moralom i svesnom disciplinom, bili izloženi, posebno u toku bitke na Sutjesci.

¹⁸² U ediciji »Sutjeska« i »Neretva« čitalac može naći veliki broj primera kdiji najbolje ilustruju privremeno stanje apatije, u kome su se, u toku tih bitaka, ponekad nalazili borci i jedinice. Stanje jedinica 3. divizije i ranjenika u stegnutom obruču na Sutjesci, prelazak preko reke, uzastopni juriši i probijanje jedinica, delova, grupa i pojedinaca razbijene divizije nose delimične pečate apatije, ali i ogromnih napora da se ona savlada.

Sam uvećani štab divizije, pod pritiskom sve kritičnije situacije i odgovornosti za jedinice i ranjenike, ispoljavao je poslednjih dana znake nervoze, kolebanja i neodlučnosti u traženju rešenja. Kriza u štabu dostigla je kulminaciju na Vučevu i pred Sutjeskom, 10, 11. i 12. juna, a odluke donešene u tom vremenu nose vidljive simptome te krize.

Pokret štaba divizije posle prelaska reke, 13. juna u zoru, izvršen potpuno otkriveno, sa malim obezbeđenjem (oko 30 boraca prateće čete), neposredan izlazak pred bunkere i sam juriš štaba divizije na neprijatelja isključili su njegov svaki veći uticaj na tok i razvoj borbe.

Posle uvođenja u borbu Mostarskog bataljona 10. hercegovačke brigade i 3. sandžačke brigade, dalji tok borbe razvijao se, više-manje, mehanički. Čak i štabovi brigada, a ponegde i bataljona, malo su se osećali. Jedinice, štabovi i komande između sebe u streljačkom stroju; ranjenici na konjima, bolničarke, delovi komora, pod pritiskom neprijatelja iz pozadine, ulazili su u streljački stroj i zajedno sa ostalima vršili uzastopne juriše, bez ikakvog zaklanjanja, i — ginuli. Oni koji su se ipak probili postigli su to više slučajno, nailazeći na slabije tučene prostore. Samo izvestan deo bataljona i četa uspeo je da se, pod komandom svojih starešina, organizovano probije kroz neprijateljski raspored, koristeći za to slabije posednute i branjene međuprostore.

Posle ponovnog vraćanja i probijanja preko Sutjeske, kretao sam se zajedno sa političkim komesarom divizije i povećom grupom boraca 5. crnogorske brigade, prema Crnoj Gori, preko Perućice, Volujaka, Maglića, Trnovačkog jezera i Golije. Veliki fizički napori, glad, žeđ i dejstva četnika, koji su nas iz zaseda dočekivali, nisu više dovodili do apatije; sve je bilo usmereno jednom cilju — što pre stići na određenu prostoriju, koliko-toliko se odmoriti, a odmah zatim uključiti se u jedinice i nastaviti borbu. Krećući se pod najtežim uslovima, preko još zaleđenih planinskih vrhova i prevoja, borci 5. brigade bili su po dolasku u Crnu Goru raspoređeni: Bjelopavličima, Piperima i Nikšićkoj župi, gde su, posle kraćeg odmora, grupisani i ponovo uključeni u borbene akcije na terenu. Ni jedan preživeli borac nije izostao.

Na sličan način i pod istim uslovima probijali su se i borci 1. dalmatinske, 3. sandžačke i Mostarskog bataljona. U naredna dva meseca, svi su ponovo bili uključeni u svoje brigade.

¹⁸³ U tom pogledu vrlo je interesantno naređenje štaba 1. proleterske brigade od 15. juna 1943. za preduzimanje mera radi uklanjanja posledica neprijateljske ofanzive (Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 41).

hičku snagu, pa da se nagon samoodržanja vrati, a sa njime svest i volja za životom i borbom, te divne osobine naših boraca i starešina.⁴⁸²

Izdržani napori i lišavanja, naročito glad, imali su za posledicu da su se skoro kod svih jedinica Glavne operativne grupe po izvršenom probouju i uspešnom nadiranju prema istočnoj Bosni pojavile izvesne slabosti, do tada skoro neuobičajene kod naših jedinica. Odvajanje pojedinaca i grupica iz jedinica, zaostajanje na maršu, lutanje po selima i drugim jedinicama radi nabavke hrane i slične negativne pojave nisu bile redak slučaj u to vreme.⁴⁸³ Mada su te pojave imale privremeni karakter i bile savladane za vrlo kratko vreme političkim radom i samom svešću boraca, potrebno je na njih ukazati da bi se bolje istakli i lakše shvatili ogromni napori i odricanja kojima su naše jedinice i borci, prožeti visokim moralom i svesnom disciplinom, bili izloženi, posebno u toku bitke na Sutjesci.

⁴⁸² U ediciji »Sutjeska« i »Neretva« čitalac može naći veliki broj primera kdiji najbolje ilustruju privremeno stanje apatije, u kome su se, u toku tih bitaka, ponekad nalazili borci i jedinice. Stanje jedinica 3. divizije i ranjenika u stegnutom okruženju na Sutjesci, prelazak preko reke, uzastopni juriši i probijanje jedinica, delova, grupa i pojedinaca razbijene divizije nose delimične pečate apatije, ali i ogromnih napora da se ona savlada.

Sam uvećani štab divizije, pod pritiskom sve kritičnije situacije i odgovornosti za jedinice i ranjenike, ispoljavao je poslednjih dana znake nervoze, kolebanja i neodlučnosti u traženju rešenja. Kriza u štabu dostigla je kulminaciju na Vučevu i pred Sutjeskom, 10. 11. i 12. juna, a odluke donešene u tom vremenu nose vidljive simptome te krize.

Pokret štaba divizije posle prelaska reke, 13. juna u zoru, izvršen potpuno otkriveno, sa malim obezbeđenjem (oko 30 boraca prateće čete), neposredan izlazak pred bunkere i sam juriš štaba divizije na neprijatelja isključili su njegov svaki veći uticaj na tok i razvoj borbe.

Posle uvođenja u borbu Mostarskog bataljona 10. hercegovačke brigade i 3. sandžačke brigade, dalji tok borbe razvijao se, više-manje, mehanički. Čak i štabovi brigada, a ponegde i bataljona, malo su se osećali. Jedinice, štabovi i komande izmešali su se u streljačkom stroju; ranjenici na konjima, bolničarke, delovi komora, pod pritiskom neprijatelja iz pozadine, ulazili su u streljački stroj, i zajedno sa ostalima vršili uzastopne juriše, bez ikakvog zaklanjanja, i — ginuli. Oni koji su se ipak probili postigli su to više slučajno, nailazeći na slabije tučene prostore. Samo izvestan deo bataljona i četa uspeo je da se, pod komandom svojih starešina, organizovano probije kroz neprijateljski raspored, koristeći za to slabije posjednute i branjene međuprostore.

Posle ponovnog vraćanja i probijanja preko Sutjeske, kretao sam se zajedno sa političkim komesarom divizije i povećom grupom boraca 5. crnogorske brigade, prema Crnoj Gori, preko Perućice, Volujaka, Maglića, Trnovačkog jezera i Golije. Veliki fizički napori, glad, žed i dejstva četnika, koji su nas iz zaseda dočekivali, nisu više dovodili do apatije; sve je bilo usmereno jednom cilju — što pre stići na određenu prostoriju, koliko-toliko se odmoriti, a odmah zatim uključiti se u jedinice i nastaviti borbu. Krećući se pod najtežim uslovima, preko još zaleđenih planinskih vrhova i prevoja, borci 5. brigade bili su po dolasku u Crnu Goru raspoređeni: Bjelopavličima, Piperima i Nikšićkoj župi, gde su, posle kraćeg odmora, grupisani i ponovo uključeni u borbene akcije na terenu. Ni jedan preživeli borac nije izostao.

Na sličan način i pod istim uslovima probijali su se i borci 1. dalmatinske, 3. sandžačke i Mostarskog bataljona. U naredna dva meseca, svi su ponovo bili uključeni u svoje brigade.

⁴⁸³ U tom pogledu vrlo je interesantno naređenje štaba 1. proleterske brigade od 15. juna 1943. za preduzimanje mera radi uklanjanja posledica neprijateljske ofanzive (Zbornik, tom IV, knj. 14, dok. 41).

Samo veliko poverenje učesnika tih bitaka u Komunističku partiju i njeno rukovodstvo, idejna uverenost u opravdanost naše borbe i visoki moralni i politički kvaliteti naših boraca i jedinica, bili su ona snaga koja je omogućila da se izuzetno surovi uslovi našeg rata savladaju na način retko poznat u istoriji.

7. POSTUPNOST U IZGRAĐIVANJU NAŠE TAKTIKE I OPERATIVNE VEŠTINE

Opšta politička koncepcija i doktrina vođenja narodnooslobodilačkog rata i revolucije iznikle su na temeljima teorije i prakse Komunističke partije Jugoslavije, a razrađene na osnovu opšte vojno-političke situacije, datih uslova i mogućnosti za vođenje oružane borbe protiv okupatora.

Prilagođavajući se i sama u toku rata opštem razvoju situacije i specifičnim uslovima razvoja ustanka u pojedinim krajevima (podrška naroda, jačina okupatorskih snaga, raspoložive snage i sredstva, zemljište itd.), koji su se takođe menjali, ta koncepcija je davala opšte obeležje stepenu vojne organizacije, postavljenim opštim ciljevima, načinima i oblicima dejstva u celini. Iz toga su proisticali i posebni ciljevi i zadaci, koji su, u pojedinim etapama (periodima) rata postavljani štabovima i jedinicama Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Način vođenja oružane borbe u taktičkim i operativnim okvirima izgrađivao se postepeno, kroz borbenu praksu i stečena iskustva, uporedo sa izgradnjom i osposobljavanjem starešinskog kadra da, na osnovu poznavanja opštih načela za vođenje oružane borbe, uspešno rešava dobijene borbene zadatke u skladu sa našim specifičnim uslovima i potrebama.

Ma koliko bio buran razvoj Narodnooslobodilačke vojske u celini i, posebno, njenih jedinica na pojedinim teritorijama, ipak se, u domenu taktike, kao jedne od veoma važnih komponenata toga razvoja, može uočiti izvesna postepenost i zakonitost. Organizacijske forme kroz koje su naše jedinice prolazile, nisu bile samo rezultat sve šireg razvoja ustanka, nego i stečenih iskustava u vođenju borbe, koja su, u svakoj etapi razvoja naše vojske, davala nove kvalitete u njenoj ukupnoj daljoj izgradnji.

Na osnovu stečenih iskustava iz prve neprijateljske ofanzive u Srbiji 1941, formirana je prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske, 1. proleterska brigada. Borbe u istočnoj Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori, a zatim prodor Udarne grupe brigada u Bosnu, zajedničke borbe sa jedinicama na teritoriji Bosne i Hrvatske, i kroz to stečena iskustva, olakšali su i ubrzali proces formiranja i borbene učvršćenja novih brigada, što je, uporedo sa stvaranjem opštih povoljnih uslova, omogućilo formiranje korpusa i divizija i stvaranje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, krajem 1942. Dostignuti nivo razvoja taktike i operativne veštine naših jedinica u borbi sa neprijateljem u toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive i stvo-

reni opšti i materijalni uslovi nastali posle kapitulacije Italije, otvori su široke perspektive njihovog razvoja u daljem toku rata.

Prema tome, po meri stvaranja povoljnijih uslova za preduzimanje većih i složenijih borbenih dejstava, razvijao se i uporedan proces postepenog izgrađivanja naše taktike i operativne veštine. Partizanska taktika sve više se kombinovala sa tzv. frontalnim dejstvima. Nametnuta nam dejstva u četvrtoj i petoj ofanzivi izazvala su potrebu prilagođavanja naše dotadašnje borbene prakse novim, složenijim uslovima i situacijama, što je dovelo do bojeva i operacija, koji su se, po načinu izvođenja, sve više bližili dejstvima u normalnim uslovima. Posle velikih teškoća, neuspeha, kriza i uspeha, naše se komandovanje na svim nivoima, zahvaljujući izuzetnim moralno-političkim i borbenim kvalitetima naših jedinica, u prvom redu, pokazalo sposobno da ih prebrodi i da nametnute bitke rešava u našu korist. Mada takva dejstva nisu odgovarala našoj doktrini i mogućnostima, zbog nepovoljnog odnosa snaga, ipak su stečena iskustva imala veliki značaj za njen dalji razvoj, uporedo sa sve povoljnijim brojnim, a naročito materijalnim, mogućnostima u drugoj polovini rata.

Ostvareni rezultati u tome mogli su se postići samo neprekidnim povezivanjem teorije i prakse pri osposobljavanju rukovodećeg kadra na njegovim dužnostima. To se obavljalo pod izuzetno teškim uslovima, ali su, upravo tako, složeni uslovi i izuzetne odgovornosti za izvršenje postavljenih zadataka stvarali povoljnu osnovu za ispoljavanje ličnih sposobnosti u stvaralaštvu, u primeni opštih načela za vođenje borbe u našim uslovima i time pozitivno uticali na ubrzanje procesa izgradnje naših kadrova uopšte.

Vrhovni štab je od samog početka poklanjao pažnju teorijskom uzdizanju, kao osnovnom preduslovu za izgradnju rukovodećeg kadra. U borbenoj praksi našeg rata, ostvarivana je i primenjivana i teorijska obuka starešina, u raznim oblicima, na načelima pravila kojima se raspolagalo — operativno-taktičkim pravilima bivše jugoslovenske vojske.

Kao što je poznato, doktrina bivše jugoslovenske vojske, koja je bila razrađena i formulisana u opštim zvaničnim pravilima (*Ratna služba* i *Pešadijska borbena pravila*, kao pravila osnovnog roda vojske) i pravilima ostalih vidova i rodova vojske, bila je izrazito ofanzivna i, pored ostalog, zasnovana na visokim moralnim i borbenim kvalitetima naših naroda iz prošlosti i iskustvima iz izvojevanih pobjeda u prvom svetskom ratu.

Mada ta taktičko-operativna pravila, kao uostalom bilo koja i bilo čija pravila, u osnovi nisu mogla odgovoriti potrebama vođenja oružane borbe u našim specifičnim uslovima, samim tim što su izlagala odredbe i regulisala borbene postupke za dejstva u normalnim uslovima, ona su, ipak, korisno poslužila za sticanje osnovne teorijske i praktične podloge u borbenoj izgradnji našeg rukovodećeg kadra. Mnoge odredbe tih pravila: o napadu kao rešavajućem vidu borbe, aktivnosti i privremenosti odbrane, iznenađenju, značaju i veštini manevra, ekonomiji snaga i sredstava, korišćenju zemljišta, a

posebno odredbe o borbama u naročitim prilikama (noću, na planinskom zemljištu, u šumama i oko reka), stvaralački su prilagođavane našim uslovima i mogućnostima, obogaćivane stečenim borbenim iskustvima i korišćene za povezivanje teorije i prakse naših starešina. Kroz to se postepeno podizala izgrađenost štabova i jedinica, koja se, iz borbe u borbu, neprekidno razvijala i usavršavala.

Takav razvoj naše taktike i operativne veštine može se donekle pratiti i po našoj borbenoj dokumentaciji. Raspoloživa dokumenta ukazuju na to da smo prihvatili ne samo razne organizacijsko-formarijske forme i nazive, borbenu, taktičku i operativnu terminologiju, taktičku i tehničku upotrebu raspoloživog naoružanja i tehnike, nego, uglavnom, i osnovne odredbe o izvođenju borbenih dejstava, prilagođavajući ih uvek našim uslovima, iskustvima i potrebama. U tome se, po mom mišljenju, i ogleda specifičnost naših iskustava u domenu taktike i operativne veštine.⁴⁸⁴

Pri proučavanju tog pitanja, treba imati u vidu da je kroz mirnodopsku obuku, zasnovanu na tim pravilima, prošao između dva rata ne samo aktivni oficirski i podoficirski kadar, čije se neznatno učešće u prvoj polovini rata jedva moglo osetiti, nego i rezervni oficirski, podoficirski i borački sastav bivše vojske, od koga je jedan deo još na početku prišao ustanku. Vojni komiteti i slični organi koje je KPJ organizovala pred rat, koristili su za pripremu rukovodećeg vojnog kadra, takođe, pravila bivše jugoslovenske vojske. Zbog toga je dobar deo starešina i boraca NOVJ bio, u manjoj ili većoj meri, pre rata vojnički obučeni prema odredbama tih pravila. Samo izvestan broj boraca i starešina, koji su prethodno učestvovali u španskom građanskom ratu, tamo je stekao i osnovna teorijska znanja i ratna iskustva.

Sve naše vojne škole i kursevi u prvoj, a naročito u drugoj polovini rata, kada su povoljniji uslovi omogućili njihovo obrazovanje pri glavnim štabovima i štabovima korpusa, organizovali su i izvodili nastavu na bazi tih pravila, saobražavajući u njima izložene odredbe našim uslovima, iskustvima i potrebama. Preko tih škola i kurseva, uzdignut je kroz borbenu praksu na rukovodeće dužnosti i veliki broj omladinaca, koji, pre dolaska u redove NOVJ, nisu imali nikakvu vojnu obuku.

Prema tome, nekih ranijih, teorijski razrađenih postavki za rukovođenje i izvođenje borbi u našim uslovima nismo imali, već su se iskustva u tom pogledu sticala i neprekidno proveravala u borbenoj praksi. No ipak, vojna organizacija, opšta načela za vođenje oružane borbe i za razne postupke u borbi nisu nam bili strani u tolikoj

⁴⁸⁴ Zbog toga se ne bi mogla prihvatiti mišljenja da su pravila bivše vojske bila korišćena samo za sticanje užih, tehničkih znanja i za upotrebu manjih jedinica. Tehnička pravila su korišćena u onoj meri u kojoj su naoružanje i tehnika bivše vojske bili zastupljeni u našim jedinicama. Međutim, veći deo naoružanja naših jedinica bio je trofejnog, uglavnom, italijanskog i nemačkog porekla. Ipak, posebnih teškoća u rukovanju tim naoružanjem nije bilo, s obzirom na poznatu umešnost i sposobnost naših boraca za brzo ovladavanje zaplenjenim naoružanjem i tehnikom.

meri da se, pri izgrađivanju doktrinarnih načela naše operativne veštine i taktike, moralo u svemu ići od početka.

I izuzetni moralno-politički kvaliteti naših jedinica, koje su naša partija i komandovanje na svim stepenima neprekidno negovali i razvijali, i na koje su se, u uslovima brojne i materijalne inferiornosti, pri planiranju, pripremanju i izvođenju borbi, bojeva i operacija, pretežno oslanjali, počivali su, od početka, na solidnim osnovama. U borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje došle su do punog izražaja velike borbene tradicije naših naroda i urođene osobine našeg čoveka i borca, koji su se, kroz istoriju, u odbrani svoje slobode, stalno naoružani i opremljeni, često nosili sa moćnim zavojevačima i pod takvim uslovima pobeđivali. Kapitulacija bivše jugoslovenske vojske samo je privremeno prekinula kontinuitet tih vrednosti, sticanih vekovima; početak narodnooslobodilačke oružane borbe ponovo ih je istakao i osvetlio. Duboki patriotizam i želja za slobodom i pravdom, nacionalni ponos, ljudske i ratničke osobine naših naroda, uzidane su, preko svakog našeg čoveka-borca, u temelje taktike i operativne veštine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

L I T E R A T U R A

Josip Broz Tito, *Stvaranje i razvoj jugoslovenske narodne armije*, Glavna politička uprava JA, 1949.

Zbornici dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Vojnoistorijski institut JNA.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, knjiga I, izdanje drugo, Vojnoistorijski institut JNA, 1963.

Edicija *Neretva*, zbornik radova, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1965.

Edicija *Sutjeska*, zbornik radova, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1958.

Vojna enciklopedija, izdanje Vojne enciklopedije, Beograd.

Petar Tomac, *Četvrta neprijateljska ofanziva*, Mala vojna biblioteka, Beograd 1951.

Petar Tomac, *Peta neprijateljska ofanziva*, »Vojno delo«, Beograd 1953.

Đuro Kladarin, *Slom četvrte i pete okupatorsko-kvislinške ofanzive*, drugo izdanje, »Kultura«, Zagreb 1956.

Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, drugo izdanje, »Jugoslovenska knjiga«, Beograd 1951.